

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

ŠLECHTIC A ŠLECHTICTVÍ V HISTORICKÉ BELETRII 19. STOLETÍ

Diplomová práce

Studijní program: N7504 – Učitelství pro střední školy
Studijní obory: 7503T023 – Učitelství dějepisu pro 2. stupeň základní školy
7504T243 – Učitelství českého jazyka a literatury
Autor práce: **Bc. Zuzana Bochová**
Vedoucí práce: PhDr. Věra Jarolímková

Liberec 2014

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Akademický rok: 2011/2012

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Bc. Zuzana Bochová
Osobní číslo: P11000862
Studijní program: N7504 Učitelství pro střední školy
Studijní obory: Učitelství dějepisu pro 2. stupeň základní školy
Učitelství českého jazyka a literatury
Název tématu: Šlechtic a šlechtictví v historické beletrii 19. století
Zadávající katedra: Katedra českého jazyka a literatury

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cílem práce je analyzovat, porovnat a zhodnotit způsoby a prostředky literárního ztvárnění fenoménu šlechtictví a společenské úlohy šlechty se zřetelem k utváření české národní identity v průběhu 19. století. Diplomantka se zaměří na analýzu a interpretaci postav a jejich funkce v kompozici textu.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: tištěná/elektronická

Seznam odborné literatury:

ČERVENKA, M. Významová výstavba literárního díla. Praha: Karolinum, 1992.
DVOŘÁK, J.; KNOZ, T., eds. Šlechta v proměnách věků. Vyd. 1. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2011.

JANÁČKOVÁ, J. Stoletou alejí: O české próze minulého věku. 1. vyd. Praha: ČS, 1985.

KOŘÁLKA, J. Češi v habsburské říši a v Evropě 1815 - 1914: Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v Českých zemích. 1. vyd. Praha: Argo, 1996.

KREJČÍ, K. Česká literatura a kulturní proudy evropské. 1. vyd. Praha: ČS, 1975.

LENDEROVÁ, M.; BEZECNÝ, Z.; KUBEŠ, J., eds. Proměny elit v moderní době. Sborník k narozeninám Roberta Saka. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2003.

MACURA, V. Český sen. Praha: Lidové noviny, 1998.

MACURA, V. Znamení zrodu: české národní obrození jako kulturní typ. 2. vyd., v H&H první. Jinočany: H&H, 1995.

RAK, J. Bývali Čechové...: České historické mýty a stereotypy. 1. vyd. Jinočany: H&H, 1994.

VLČEK, T., ed. Historické vědomí v českém umění 19. století. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV, 1981.

VODIČKA, F. Počátky krásné prózy novočeské: Příspěvek k literárním dějinám doby Jungmannovy. 1. vyd. Jinočany: H&H, 1994.

Vedoucí diplomové práce:

PhDr. Věra Jarolímková

Katedra českého jazyka a literatury

Datum zadání diplomové práce: 30. dubna 2012

Termín odevzdání diplomové práce: 30. dubna 2013

doc. RNDr. Miroslav Brzezina, CSc.

děkan

L.S.

prof. PhDr. Oldřich Uliční, DrSc.

vedoucí katedry

V Liberci dne 30. dubna 2012

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé diplomové práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum: 11. 7. 2014

Podpis: Bochora'

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala PhDr. Věře Jarolímkové za odborné vedení, cenné rady a podněty při zpracování diplomové práce. Dále děkuji rodině za pochopení a podporu během studia.

ŠLECHTIC A ŠLECHTICTVÍ V HISTORICKÉ BELETRII 19. STOLETÍ

Zuzana Bochová 12-FP-KČL-D-01 Vedoucí DP: PhDr. Věra Jarolímková

ANOTACE

Diplomová práce se zabývá beletristickým zpracováním tematiky šlechtice a šlechtictví v historické literatuře 19. století. Na základě vybraných prozaických děl Zikmunda Wintra a Aloise Jiráska jsou analyzovány ženské a mužské postavy urozených. Zároveň charakterizuje a porovnává tvůrčí metody obou autorů. Pozornost dále věnuje mýtům a stereotypům spojeným s fenoménem šlechtictví. Výsledkem práce je zhodnocení společenské úlohy šlechty při utváření české národní identity.

KLÍČOVÁ SLOVA

Literatura, beletrie, historie, 19. století, Zikmund Winter, Alois Jirásek, společnost, šlechta, šlechtic, šlechtictví, mýtus, stereotyp, typizace, národní identita

A NOBLEMAN AND A NOBILITY IN A HISTORICAL FICTION IN THE 19.th CENTURY

RESUME

The final work is focused on elaborating of the topic of an aristocracy and an aristocrat in the historical fiction of 19. century. On the basis of the chosen fiction by Zikmund Winter and Alois Jirásek there are analyzed female and male aristocrat characters. At the same time the work compares creative methods of both writers. The attention is aimed at the myths and stereotypes connected with the phenomenon of aristocracy. The final result of the work is the assessment of the social role of the aristocracy in forming of the czech national identity.

KEY WORDS

Literature, fiction, history, 19. century, Zikmund Winter, Alois Jirásek, society, aristocracy, aristocrat, nobility, myth, stereotype, presentation of types, national identity

OBSAH

1	ÚVOD	7
2	DOBOVÝ KONTEXT A METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA	9
2.1	Historická próza v proměnách 19. století.....	9
2.2	Dějepisectví jako východisko historické prózy.....	12
2.3	Metodologická východiska	15
2.3.1	Metodologické postupy Paula Ricoeura.....	15
2.3.2	Vztah románové fikce a historiografie	16
3	„UROZENÍ“ V DÍLE ZIKMUNDA WINTRA.....	18
3.1	Tvůrčí metoda Zikmunda Wintra.....	18
3.2	Šlechtic v drobnokresbě i románu.....	20
3.2.1	Panna Mandelína z Hradce.....	20
3.2.2	Mistr Kampanus	22
3.3	Šlechtic a šlechtictví v pojetí Zikmunda Wintra	26
4	ŠLECHTA POD JIRÁSKOVÝM DROBNOHLEDEM	28
4.1	Tvůrčí metoda Aloise Jiráska.....	28
4.2	Raná fáze Jiráskovy prozaické tvorby.....	32
4.2.1	Skaláci	32
4.2.2	Na dvoře vévodském.....	35
4.2.3	Poklad.....	39
4.2.4	Psohlavci	42
4.2.5	Skály.....	46
4.3	Rozsáhlejší epická díla.....	49
4.3.1	Mezi proudy	49
4.3.2	Temno	53
4.4	Šlechtic a šlechtictví v pojetí Aloise Jiráska	57
5	VÝZNAM TEMATIKY ŠLECHTICE A ŠLECHTICTVÍ V PRÓZÁCH ALOISE JIRÁSKA A ZIKMUNDA WINTRA	61
6	PRAMENY A LITERATURA.....	64
6.1	Prameny.....	64
6.2	Literatura	65

1 ÚVOD

Tematika šlechty a šlechtictví je v dnešní době poměrně populární. Přestože šlechtické tituly byly zrušeny se vznikem Československa, „modrá krev“ stále koluje v žilách potomků významných aristokratických rodů. Veřejnost je informována o osudech žijících šlechticů prostřednictvím televizních pořadů (Historie.cs), vycházejících poutavých knih (Vladimír Votýpka – *Příběhy české šlechty*, *Návraty české šlechty*, *Paradoxy české šlechty*, nově *Aristokrat*) a dokonce i ze specializovaných internetových stránek (historickaslechta.cz). Je takřka nemožné přeslechnout v televizním zpravodajství informace o soudních sporech vedených šlechtici se státem ohledně jejich bývalých movitých majetků.

Aristokracie stále zůstává středem pozornosti. Přesto jsme v jejím hodnocení mnohdy zdrženliví. Na jednu stranu se nám líbí pohádky, ve kterých vystupují šlechtičny a šlechtici jako nositelé kladných vlastností. Obdivujeme jejich odvahu, důvtip, krásu a statečnost. Tito hrdinové naplňují náš ideál „šlechtnosti“. Na druhou stranu se nám může vybavit v souvislosti s pobělohorským obdobím spojení „šlechta zrádná a cizácká“¹.

Historik Josef Pekař se pokusil tento mýtus vyvrátit již v r. 1923 ve spise „*Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*“, kde se důrazně postavil proti pozemkové reformě probíhající v letech 1919 - 1938, která by zbavila šlechtu její půdy. Upozorňuje především na běžné mínění, prezentované mnohdy i v tisku, že „*před Bílou horou byla u nás jen českonárodní šlechta a po ní že statky její byly rozchváčeny cizinci.*“² Historik tak musel poukázat na to, že statky zkonfiskované po Bílé hoře většinou skoupila nebo i darem dostala česká šlechta, šlechta pocházející ze starých českých rodů.

Dále zmiňuje fakt, který prezentoval již historik Kamil Krofta, že úbytek české šlechty byl skoro vyrovnán vyhnáním, odchodem nebo útekem německé šlechty před Bílou horou. Dokonce v nejednom případě „posadila“ Bílá hora českého pána tam, kde byl dřív Němec.³ Záhy však dodává, že v pozdějších letech se tato situace značně

¹ Spojení užito v knize Jiřího Raka „*Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*“.

² PEKAŘ, J. *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, s. 6.

³ tamtéž, s. 6-7.

proměnila. „*Nemáme, až na několik málo rodin, šlechty, jež by byla cele naší; i šlechta původem přirozeně česká se národnímu prostředí, myšlení a citění velkou většinou odcizila...* Přesto však vzápětí na téže stránce musí zdůraznit: „*A co je hlavní: tato nám niterně více nebo méně odcizená šlechta získala si přece o národní rozvoj náš veliké zásluhy.*“⁴

Spisovatelé 19. století věnovali „urozeným“ zvýšenou pozornost. Vždyť v této době si šlechta nadále zachovávala značný vliv na chod státu a zasahovala do veřejného života. Prostřednictvím panské sněmovny a velkostatkářské kurie v poslanecké sněmovně mohla dokonce od roku 1861 prosazovat své zájmy na Říšské radě. Vezmeme-li v úvahu, že poddanství bylo zrušeno až v průběhu revolučního r. 1848, byla otázka vztahu mezi poddanými a vrchností stále aktuální.

Téma „šlechty a šlechtictví“ v krásné literatuře 19. stol. můžeme stěží uchopit v celé jeho komplexnosti, protože pramenná základna pro tuto problematiku je více než bohatá. Za pozornost by jistě stála analýza díla např. Josefa Kajetána Tyla, Boženy Němcové či Svatopluka Čecha, jež by byla cenným přínosem ke zkoumanému tématu. Po důkladné úvaze byla nakonec vybrána pouze historická próza s prvky realismu, za jejíž významné reprezentanty můžeme považovat Zikmunda Wintra a Aloise Jiráska. Vzhledem k obsáhlosti zvoleného tématu je současník obou spisovatelů Václav Beneš Třebízský, autor příběhů rodu „pětilisté růže“, v práci opomenut.

Cílem předkládané diplomové práce je analyzovat, porovnat a zhodnotit způsoby literárního ztvárnění postav šlechticů a šlechticů v díle Zikmunda Wintra a Aloise Jiráska. Dílčím cílem je porovnání metodologických postupů obou autorů.

⁴ PEKAŘ, J. *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, s. 10.

2 DOBOVÝ KONTEXT A METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA

2.1 Historická próza v proměnách 19. století

Období konce 18. a počátku 19. stol. představovalo veliký předěl nejen ve vývoji české kultury, ale i celého národa. Badatelé, zabývající se zatím pouze na vědecké úrovni českým jazykem, literaturou a historií, zde započali periodu českých dějin známou dnes pod označením „národní obrození“.

Obrozenci tehdy vnímali národ ve smyslu úzkého propojení minulosti, přítomnosti i budoucnosti. Jiří Rak tuto jednotu hodnotí jako fundamentální článek utvářejícího se národního hnutí a zároveň zdůrazňuje významnou úlohu české minulosti. *„Jestliže byl národ pojímán jako svého druhu mystická jednota předků, současníků i potomků, stala se i národní minulost společně sdíleným osudem, společným dědictvím celého národa, jehož každý uvědomělý příslušník se nyní mohl hlásit i k slavným panovníkům, členům nejproslulejších rodů, jako ke svým předkům.“*⁵

Na počátku 19. století byly mezi čtenáři nejoblíbenější rytířské povídky, historické kalendáře a především kroniky, které v době národního obrození poskytovaly náměty pro rodící se historickou beletrii. K popularizaci historie v tomto období jistě přispělo vydání Pelclovy *Nové kroniky české*.

Čtenáři ovšem neztráceli zájem ani o *Kroniku českou* Václava Hájka z Libočan, což potvrzuje i její opětovné vydání v letech 1819 – 1823. Málokomu vadila její historická nevěrohodnost prokázaná osvěcenským historikem Gelasiem Dobnerem (1719 – 1790). Nadále díky své vysoké literární úrovni a „čtivosti“ zůstávala zdrojem pobavení a poučení nižších vrstev společnosti. Kronika byla také zdrojem látkové inspirace pro Rukopisy, Lindu, Klicperu, Tyla i Máchu.⁶ Právě prostřednictvím poutavých příběhů „fabulátora“ Hájka přecházely do lidového povědomí mnohé mýty a stereotypy týkající se české historie.

⁵ RAK, J. *Bývali Čechové...: České historické mýty a stereotypy*.

⁶ VODIČKA, F. *Počátky krásné prózy novočeské*, s. 165.

Jungmannův program vybízel spisovatele k pokusům o historickou prózu, která by oslavovala dávnou pohanskou a slovanskou minulost. Za doklad tohoto směřování můžeme považovat první novodobý český historický román Josefa Lindy *Záře nad pohanstvem nebo Václav a Boleslav* s podtitulem *Vyobrazení z dávnověkosti vlastenské* (1818), kde je v úvodní části představen idylický život „pohanů“. Zdůrazněna je jejich láska k přírodě a vlasti, kde žijí.

V období romantismu se můžeme setkat s dvojím pojetím historické literatury. První okruh představuje tvorba Josefa Kajetána Tyla (1808 – 1856) a Jana z Hvězdy (1803 – 1853), jejichž prózy byly vlastenecky a výchovně zaměřeny. Aleš Haman si v knize *Trvání v proměně*⁷ všimá specifického výběru námětů Tylových děl. Spisovatel volil pouze určité historicky vymezené motivické oblasti, které měly funkci národně uvědomovací a v nichž je námětem boj proti cizí nadvládě. Věnuje se tak období posledních Přemyslovců, husitství, vládě Jindřicha Korutanského a éře Jiřího z Poděbrad.

Proti tomuto proudu směřovala práce Karla Hynka Máchy, který historickou prózu výrazně subjektivizoval. Jako příklad můžeme uvést postavu krále Václava IV. vystupujícího v próze *Křivoklad* (1834), jehož literární ztvárnění zcela nekoresponduje s obecnou charakteristikou panovníka.

Spisovatelé z okruhu májovců nevolili často historické náměty. Zápletky svých děl situovali spíše do „známé“ přítomnosti. Pouze u Vítězslava Háška najedeme historické motivy v dramatech a poémách, u Karoliny Světlé pak v staropražských příbězích z 18. stol.

Až autoři sdružení kolem almanachu Ruch a časopisu Lumír se trvaleji navrátili k námětům z historie. Avšak právě s touto generací spisovatelů je spojen fenomén, o němž se zmiňuje Vojtěch Jiráček v knize *Portréty a studie*⁸. Tímto problémem je dobově podmíněná účelovost literární produkce. Umělec ve své době měl být jakýmsi „tribunem“ lidu, měl se stát „charakterem“, jenž by národ v jeho zápasech povzbuzoval a zároveň ho, podobně jako přísný učitel, káral. Literatura neměla v první řadě plnit estetické funkce, ale nést určité poslání.

⁷ HAMAN, A. *Trvání v proměně*, s. 281.

⁸ JIRÁČEK, V. *Portréty a studie*, s. 207.

Ohledně funkce literatury vznikl mezi příslušníky této generace ideový spor. „Škola národní“, jak byli ruchovci také označováni, kladla důraz na společensko-výchovnou funkci umění. Naopak „škola kosmopolitní“, neboli lumírovci, zdůrazňovala nutnost individuálního přístupu k literatuře a otevření se vlivu zahraniční literatury.

Opomeneme-li tyto neshody v otázce směřování české literatury, v oblasti žánrové je ruchovsko-lumírovská generace spojována s rozvojem epických žánrů, především eposu a románu. Právě v almanachu Ruch III, který vyšel v r. 1873, se zde poprvé představil pozdější romanopisec Alois Jirásek. Své příspěvky zde uvedl i další významný zástupce historické prózy - Zikmund Winter.

2.2 Dějepisectví jako východisko historické prózy

Pro počátky obrozenské kultury byl typický jev, který Vladimír Macura označil v knize *Znamení zrodu*⁹ jako „synkretismus“. Tato, jinými slovy, splývavost se projevovala především v oblasti kultury a rodící se české vědy. V mnoha případech není možné přesně typologicky a žánrově charakterizovat nově vznikající literární produkci v českém jazyce. Synkretismus se tak výrazně projevil i ve ztvárnění minulosti. V práci historika i autora krásné literatury s historickou tematikou byly užívány obdobné metodologické postupy.

Úzká propojenost souvisela s celkovým přístupem obrozenců k českým dějinám. Historie měla sloužit především národním zájmům. Jejím úkolem bylo vyzdvihnout bohatou českou minulost, měla v lidech probouzet hrdost a národní uvědomění. Její úloha byla tedy značně ideologická. Aby historie mohla plnit tuto funkci, musela být srozumitelná nejširším vrstvám společnosti.

Obrozenci se neubránili citovému zaujetí pro historii. **Historismus** se v tomto období do značné míry podílel na tvorbě národních mýtů a stereotypů. Jaroslav Marek chápe historismus jako „*myšlení, které systematizováno, vytváří svůj způsob poznání na základě výsledků a metod věd historických, věd o člověku. Opírá se o vědomí, že minulost je trvalou a určující součástí každé současnosti, která z ní vyrůstá, a že v současné skutečnosti je minulost obsažena.*“¹⁰

Úkolu konstituovat českou historickou vědu se ujal František Palacký (1798 – 1876). Jako žák Josefa Dobrovského (1753 – 1829) byl Palacký ještě ovlivněn osvícenstvím, což se projevilo především v jeho důsledném přístupu k pramenům. Chápání historie v duchu romantismu bylo patrné v přesvědčení, že hlavním dějnotvorným prvkem a nejdůležitější historickou skutečností je národní idea.¹¹

⁹ MACURA, V. *Znamení zrodu*.

¹⁰ MAREK, J. *Historismus a dějepisectví*, s. 17.

¹¹ ČORNEJ, P. České romantické dějepisectví mezi osvícenstvím a pozitivismem. In. *Český romantismus v evropském kontextu*, s. 66.

Palackého národní ideu objasňuje v Ricoeurově pojetí Kamil Činát¹² prostřednictvím kvazi-postav vlasti, národa a lidu. Pod pojmem **vlast** rozumí „časoprostorové kontinuum, v němž se dějiny odehrávají.“ Jedná se o domov, který postavy sdílejí se čtenářem. Pokud čtenář obývá dané území, pojí ho s literárními postavami *participativní* příslušnost k vlasti. Tato forma participace tak zákonitě vylučuje ze společnosti cizince.

Pojem **národ** označuje generační kontinuum, tedy jeho současníky, předchůdce i následovníky. Také zde participuje s postavami národních dějin čtenář. Kvazi-postava národa odkazuje k čtenářům jako k dědicům a pokračovatelům národního příběhu. V duchu Herdrovy koncepce se pojítkem stává jazyk, vyjadřující národního ducha. Z této participace vyřazuje ty, jejichž mateřštinou není čeština – Němce.

Lid podle Činátla vyjadřuje „kontinuitu společenských struktur, institucí a odpovídajících sociálních rolí“. Palacký vycházel ze života staroslovanských kmenů, které vyznávaly hodnoty rovnosti, demokracie a svobody. Tento řád však byl později konfrontován se stavovskou hierarchií římsko-germánského feudalismu. Slované však na svůj původ nezapomněli, což se projevilo v období husitských válek, kde hájili touhu po rovnosti a svobodě. Během tohoto zápasu však tento „lid“ vyloučil ze svého středu určitá sociální uskupení, např. šlechtu, protože mu byla nepřírozně implementována. „Historický výklad tak Palackému umožňuje z představy lidu vyloučit všechny sociální struktury, jež neodpovídají jeho politickým představám o sociální konstrukci moderního českého národa, jednoduše tím, že jim neposkytne historickou legitimitu.“¹³

Palackého historická imaginace se dále rozvíjela prostřednictvím historické beletrie. Z jeho vědeckých poznatků čerpali literární tvůrci z okruhu májovců, ruchovců, lumírovců a především Alois Jirásek. Smrt Františka Palackého představovala zásadní mezník ve vývoji české historiografie.

¹² ČINÁTL, K. *Dějiny vyprávění*, s. 78.

¹³ tamtéž, s. 79.

Palackého následovník Václav Vladivoj Tomek (1818 – 1905) začal udávat dějepisectví nový směr. Tento student práv na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze se rozhodl preferovat fakta jako východisko veškerého objektivního poznání. V jeho pojetí měly historiografovy názory a pocity ustoupit do pozadí před prací s prameny. Právě ideologickou absencí historiografických děl se zásadně liší práce Palackého a jeho žáka.

Vztah historiografie a beletrie se začíná v tomto období významně proměňovat. Faktografické a popisné dějepisectví se v tomto období uzavírá širším vrstvám veřejnosti. Pro většinu české společnosti nadále zůstává nejvyšší historickou autoritou „otec národa“ František Palacký.

2.3 Metodologická východiska

2.3.1 Metodologické postupy Paula Ricoeura

Vybraná díla budou z narativního pohledu analyzována za pomoci metodologických postupů Paula Ricoeura. Ze stejného metodologického zázemí vycházel i Kamil Činátl¹⁴ při zkoumání vlivu *Dějiny národa českého* Františka Palackého na formování českého historického povědomí. Předpokladem je, že s ohledem na příbuznost vybraného tématu mohou Ricoeurovy úvahy pomoci interpretovat prózy Aloise Jiráska i Zikmunda Wintra. Jeho teoretický model tří mimesis totiž umožňuje pojmově uchopit složité vztahy mezi aktem vyprávění, jeho recepcí a předporozuměním vyprávěnému příběhu.¹⁵

Zásadním tématem Ricoeurovy teorie je také problém **narativní identity**. Touto otázkou se zabýval Jan Tlustý ve studii *Ricoeurova cesta k narativní identitě*¹⁶. Podle Tlustého se Ricoeur snaží popsat tzv. předporozumění jednání, které umožňuje, že autor je schopen zápletku stvořit a čtenář ji dokáže lépe interpretovat. Rozumět jednání postavy znamená pochopit:

1. Strukturní rovinu, na jejímž základě můžeme tematizovat to, čemu v jednání rozumíme (cíle, motivy, činitele, okolnosti, interakci a výsledky)
2. Jednání, které je zakotveno v dané kultuře (pro každou kulturu je specifické)
3. Časovost (čas, jak jej zakoušejí postavy vyprávěného příběhu)

Otázka po identitě člověka / postavy je zastoupena tázacím zájmenem „kdo“, které můžeme užít na několika rovinách. Kdo mluví? Kdo jedná? Kdo vypráví svůj příběh? Tato identita postavy je úzce propojena s časem. Latinské termíny „idem“ a „ipse“ vyjadřují identitu, ale vždy v jiném čase. „Idem“, neboli totožnost, je identita ve smyslu neměnného trvání v čase. Můžeme za ni považovat např. charakter (vyskytuje se nejčastěji v pohádkách). Naopak „ipse“ je vystavena působení času (dějinnosti). Narativní identitu Ricoeur vidí v napětí mezi oběma pojmy. Tento přístup je protipólem ke strukturalisticky orientovaným koncepcím, které zajímá vyprávění

¹⁴ ČINÁTL, K. *Dějiny vyprávění*.

¹⁵ tamtéž, s. 26.

¹⁶ TLUSTÝ, J. Ricoeurova cesta k narativní identitě. In: *Vyprávění v kontextu*, s. 230-240.

pouze jako konstrukce, bez vztahu k subjektu toho, kdo vypráví. Ricoeur se tak snaží vidět vyprávění rovněž jako událost začleněnou do života člověka.

2.3.2 Vztah románové fikce a historiografie

Pro porozumění dílu Aloise Jiráska a Zikmunda Wintra bude dále nutné soustředit se na problematiku vztahu románové fikce v historické beletrii a historiografické reprezentace. Při řešení tohoto „úskalí“ budeme vycházet z poznatků Aleše Hamana¹⁷, který se zabýval rozdíly, či podobnostmi, práce historiografa a tvůrce historického románu.

V návaznosti na Paula Ricoeura rozlišuje A. Haman trojí způsob reprezentace minulosti. Zaprvé je to **paměť**, která vytváří obraz toho, co bylo myslí osvojeno, dále **fikce**, doplňující paměťový obraz minulosti imaginací, a zatřetí je zdůrazňována úloha historiografické **re-konstrukce**, pracující s historickými prameny. Na těchto základech lze jednak vyprávět o tom, „co se událo“, jednak kombinací těchto pojmů rekonstruovat, „jak se to událo“. Tvůrce historického románu se může opírat při znázornění svého fiktivního světa o historické prameny a historiograf zase může ve svých výkladech užít beletristických postupů. Z těchto poznatků bychom mohli usoudit, že se jedná o stejný postup v obou případech, jelikož beletrista i historiograf pracují s představivostí. V čem se tedy liší?

Na základě analýzy dvou historiografických a dvou beletristických děl si Haman všimá odlišnosti práce historiografa, opírajícího se důsledně o „výpovědi“ pramenů, od postupů beletristy vytvářejícího fikci vnitřního dění zobrazených postav. Vybrány byly *Dějiny národu českého* (1848-1876) F. Palackého, kniha J. Pekaře *Žižka a jeho doba* (1927-1933), Jiráskova epopej *Proti všem* (1894) a *Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do patnáctého století* (1889) S. Čecha. Výchozím materiálem pro předmětnou analýzu se stalo zobrazení bitvy na Vítkově. Pozoruhodný je rozdíl ve znázornění této bitvy Palackým a Jiráskem. Přestože historiograf líčí střetnutí z literárního hlediska poutavě, v okamžiku, kdy nemá pro svá tvrzení dostatečnou oporu

¹⁷ HAMAN, A. Několik postřehů ke vztahu umělecké fikce a historiografické reprezentace. In. *Vyprávění v kontextu*, s. 240-248.

v pramenech, nahrazuje své „vyprávění“ nejistým slůvkem „prý“. Beletrista naopak ono „prý“ rozvádí celou dějovou epizodou.

Aleš Haman tak dochází k poznatku, že „*detailní evokační „názornost“ představy příběhu je neoddělitelnou a nezastupitelnou součástí vyprávěného uměleckého textu, jeho sugestibility; nezáleží při tom na tématu...*“¹⁸ Neznamená to ovšem, že by nemohlo dojít k vzájemnému prolínání beletristické fikcionalizace a historické dokumentace. Je pravděpodobné, že s tímto jevem se budeme setkávat především v dílech A. Jiráska.

¹⁸ tamtéž, s. 245.

3 „UROZENÍ“ V DÍLE ZIKMUNDA WINTRA

3.1 Tvůrčí metoda Zikmunda Wintra

Pro Wintrovu tvorbu bylo typické, že se celý život snažil najít symbiózu mezi prací historiografa a autora krásné literatury. Jako by stále řešil otázku, nakolik může beletrista ustoupit od pramenného materiálu a zda vůbec má autor právo zacházet s pramenem volně jako se zdrojem inspirace. Zde je patrný vliv Wintrova učitele historiografa V. V. Tomka, jenž při psaní striktně vycházel z dochovaných a kriticky zhodnocených pramenů.

Především v počátcích tvůrčího období zůstával Winter věrný svému učiteli. Při tvorbě historických i beletristických prací se snažil shromáždit co největší množství materiálu o dobách dávno minulých a zprostředkovat je čtenáři. Problém ovšem spočíval v tom, že na rozdíl od svého učitele mnohdy neprováděl pramennou kritiku, tedy nepřihlížel např. k dobovému kontextu vzniku písemností. Vysloužil si proto kritiku Gollovy školy, hlavně Josefa Pekaře.

Z těchto důvodů mnohdy převládá charakteristika Zikmunda Wintra jako badatele, který shromáždil „*nesmírné kvantum dosud neznámých a do podrobnosti jdoucích faktů*“ a jehož kulturně historické monografie jsou mozaikami, z nichž „nelze vyvodit žádný obecnější závěr o povaze historických procesů“¹⁹ Můžeme však toto hledisko uplatnit i ve Wintrových beletristických pracích?

Wintrovy povídky byly skutečně spíše beletrizovanými historickými dokumenty. Mnohé prózy, např. *Rozina sebranec*, *Krátký jeho svět*, *Panečnice*, *Vojačka*, vycházely přímo z archivních materiálů. Přesto je ve Wintrově tvorbě patrný posun. Václav Ledvinka k této problematice uvádí, že „*postupem času došlo k žánrovému rozdělení jeho tvorby na vědeckou, tedy historiografickou, a na uměleckou, tedy beletristickou. Tomuto vyhranění a oddělení předcházela etapa uplatňování hybridní tvůrčí metody, spojující osobitým způsobem oba žánry.*“²⁰ Winter ovšem

¹⁹ ČORNEJ, P. Zikmund Winter a Gollova škola, in: *Zikmund Winter mezi historií a uměním*, s. 78.

²⁰ LEDVINKA, V. Mezi historiografií a beletrií. Archivní prameny v díle Zikmunda Wintra, in: *Zikmund Winter mezi historií a uměním*, s. 108.

i nadále uplatňoval při psaní krásné literatury tvůrčí metody historika. V jeho díle se navíc setkáváme s archaismy a historismy srozumitelnými pouze odborné veřejnosti.

Pro tuto práci je však zásadní otázka beletristického ztvárnění historických postav, především z okruhu aristokracie, a jejich úloha ve Wintrově pojetí dějin. Pro analýzu byl vybrán román *Mistr Kampanus*, protože představuje vrcholné dílo Wintrovy tvorby a tematicky se vztahuje k osudům českých pánů v době předbělohorské a těsně pobělohorské. Kratičký „obrázek“ *Panna Mandelína z Hradce*, soustředěný na život a soukromí šlechtičny z 16. století, nám pak umožní sledovat Wintrovy tvůrčí postupy při ztvárnění konkrétní historické postavy.

3.2 Šlechtic v drobnokresbě i románu

3.2.1 Panna Mandelína z Hradce

Archivy byly pro Wintra jedinečnou inspirací. Za pedagogického působení v Rakovníku měl možnost důkladně prostudovat zdejší archiv, díky němuž poznal historii nevelkého venkovského města. Seznamoval se s tím, jak místní lidé bydleli, jak se odívali, čím se živili, i jak se bavili. Rakovnický archiv však nebyl jediným, ze kterého Winter čerpal náměty pro své „obrázky“. Prostřednictvím archiváře Františka Tischera měl dokonce možnost získat dokumenty z jindřichohradeckého zámku. Zde ho zaujal podrobný soupis majetku šlechtičny obývající tamější zámek v 16. století.

„Historický obrázek“ Panna Mandelína z Hradce byl poprvé publikován v Ženských listech r. 1889. Za Wintrova života byl vydán celkem třikrát. Obrázek je stylizován jako návštěva autora spolu se čtenářem, či spíše čtenářkou, v Mandelínině bytě. Děj prózy je situován na zámek v Jindřichově Hradci přibližně do r. 1570.²¹ V popisných pasážích se autor inspiroje soupisem inventáře pozůstalosti panny Mandelíny a využívá také znalosti dochované korespondence mezi Mandelínou a jejím bratrem Jáchymem z Hradce, který byl nejvyšším kancléřem Českého království.

Na základě pečlivého studia dokumentů a dobových souvislostí se autor pokusil s určitou dávkou nadsázky vytvořit co nejvěrnější obraz životního údělu neprovdané šlechtičny. V krátké próze hojně cituje z dochovaných archiválií a na jejich základě se pokouší Mandelínu charakterizovat. Čtenářovu pomyslnou exkurzi systematicky vede po místnostech jejího obydlí v tom pořadí, jak jsou sepsány v inventáři. Každou místnost popisuje velice pečlivě, včetně jejího nábytku a vybavení. Začíná nejprve panniným pokojíkem, síní, komorou „kde čeládka líhá“, přes pavlač postupuje do „sklípku“ s penězi a cennostmi, odtud do „salónu“ a následně do komůrky za světnicí, kde urozená panna spávala.

Vypravěč zaujímá k postavě hodnotící stanovisko, což se projevuje mj. zvláštním důrazem na detailní zachycení předmětů denní potřeby a dále na charakter činností, které dotyčná šlechtična vykonávala.

²¹ LEDVINKA, V. Mezi historiografií a beletrií. Archivní prameny v díle Zikmunda Wintra. In: *Zikmund Winter mezi historií a uměním*, s. 111 – 112.

Vypravěč modeluje postavu Mandelíny z Hradce s využitím znalostí o prostředí, v němž se pohybovala (tj. předmětů denní potřeby uvedených v inventáři), její myšlení a životní postoje zachycuje korespondence. Nejvíce urozená panna psala bratru Jáchymovi, jenž pobýval často na služebních cestách nebo u královského dvora. Z těchto dopisů je patrné, jak na zámku v bratrově nepřítomnosti hospodařila. V závěrečné pasáži povídky je postava staré šlechtičny nahlížena s určitou dávkou shovívavé ironie.

V celkovém hodnocení postavy panny Mandelíny se projevuje respekt k jejím dobročinným aktivitám a obětavé službě bližním. Ve snaze vystihnout hodnověrně historickou postavu šlechtičny poukazuje autor na dobré i horší vlastnosti. Úctyhodné stránky její povahy však staví na odiv, negativa se naopak snaží lehkou ironií zmírnit.

Přes veškerou Wintrovu snahu celkový obraz šlechtičny působí poněkud strnule. Winter se v tomto obrázku nedokázal oprostit od historického materiálu a věnovat se více interpretaci získaných poznatků. Absence dějové složky, suplovaná strohými informacemi o událostech z pannina života, navíc dále neumožnila psychologické prokreslení postavy. Wintrova tvůrčí metoda v této krátké próze opět odpovídá spíše postupům historiografa než beletristy.

3.2.2 Mistr Kampanus

Wintrův historický román Mistr Kampanus zachycuje nejen osudy rektora Karlovy univerzity Jana Kampana Vodňanského, ale na pozadí života tohoto humanistického básníka líčí také události stavovského povstání v letech 1618 – 1620. Dále se autor věnuje období následujícímu po tragické bitvě na Bílé hoře.

Dílo vyšlo poprvé ve Zvonu r. 1907. Podtitul „*historický obraz*“ čtenáře upozorňuje, že román není soustředěn k biografii titulní postavy, ale že se jedná o zpodobnění širších historických souvislostí, které v daném případě nepředstavují pozadí pro nehrdinského reka románu.²² S ohledem k výběru historické látky je samozřejmé, že se v knize vyskytují postavy významných českých šlechticů, ať už protestantů, nebo katolíků. Osudy obou stran jsou v tomto věku velice komplikované. Nenávist a netolerance pak vedou k těžké rozepři mezi českými pány.

Nejvíce prostoru v knize je věnováno straně protestantské, která je úzce spojena s Karlovou univerzitou. Ve chvíli, kdy je doktor Jesenský dosazen za profesora do akademie, stává se evangelické Karolinum místem shromáždění stavů strany podobojí. V jeho prostorách se tak konají důležité schůze řešící situaci v českých zemích. Účastníky jsou příslušníci předních nekatolických šlechtických rodů, Václav Budovec z Budova, Jindřich Matyáš Thurn, Vilém z Roupova či Albrecht Jan Smiřický.

Vnější i vnitřní charakteristice urozených pánů věnuje vypravěč zpočátku velikou pozornost. Literární Václav Budovec je podle spisovatele „*urozený pán, myslivá i vedoucí hlava evangelických, vůdce sněmovní, skladatel Majestátu, zajímavý muž výrazné hlavy, řídké prošedivělé brady...*“²³ Matyáš Thurn představuje typ muže velice temperamentního, který má rád rychlá a razantní řešení komplikovaných situací. Myslí a jedná však zcela racionálně. Představuje opak pana Viléma z Roupova, „*hladkého pána usedlých let, očí černých jako uhlí a nepokojných.*“²⁴

Nejlépe charakterizován je pan Albrecht Jan Smiřický. Vypravěč se detailně zabývá jeho zevnějškem, aby jej následně uvedl v konfrontaci s jeho jednáním a vystupováním. Charakteristika urozeného pana Smiřického nevyznívá pozitivně.

²² JANÁČKOVÁ, J. *Stoletou alejí*, s. 265.

²³ WINTER, Z. *Mistr Kampanus*, s. 97.

²⁴ tamtéž, s. 159.

„Mladíček asi triadvacetiletý, těkavých malých oček a divného, neobyčejného vzezření... byl co do šatu ze všech pánů nejnádhernější. Už ty botičky z červené pruské kůže voskované na kramflekách...!“ S „křehkým“ zevnějškem ovšem nekoresponduje radikální vystupování a jednání mladého pána. *„My se musíme bránit, nebudeme přec nastavovat pořád hřbety, aby Martinic a ta ostatní jezovitská pacholátka do nás prali, musíme taky bít, bít, bít!“*²⁵

Vypravěč neopomíjí v knize představit také katolickou stranu. V kapitole zvané *„K protivníkům“* popisuje oslavu nového roku 1618 v domě urozeného pána Viléma Slavaty. Charakterizuje zde šlechtice a šlechtičny reprezentující věrnost císaři Matyášovi. Při oslavě urození rozebírají náboženské a politické poměry v českých zemích. Během této příležitosti vypravěč popisuje jejich smýšlení a interpretuje postoje, které zaujímají k vypjaté situaci.

Nejzajímavější postavou sešlosti je pan Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic. Přestože je Harant katolického vyznání, odváží se kritizovat samotného arcibiskupa, což je mu celou společností vytýkáno. Zastává se dlouho vězněných broumovských a hrobských měšťanů a připomíná, že při narození Krista Pána se věžňové pouštějí na svobodu.

Protivníkem je mu hostitel Vilém Slavata hájící staré zvyky a pořádky. Vilém Slavata je prezentován jako věrný vlastenec a muž milující českou zemi. Zastává se také svých přátel, kteří jsou stejného smýšlení.²⁶ Rozumný náhled na věc má opět Kryštof Harant, jenž se snaží celou situaci uklidnit. Jedinou výpovědí vystihuje hlavní myšlenku celého díla. Všichni urození pánové jsou obhájci české otázky a chtějí pro české země to nejlepší. *„Jsi, pane Viléme, Čech, vím to, všichni jsem vlasti své milovníci!“* ... *„druhá strana však jsou stejně o sobě přesvědčeni, že jsou věrní vlasti synové!“* Podle pana Haranta je smír na obou stranách možný a je dokonce snadný.

Na slavnosti nechybí ani urozené dámy. Jejich hovor je lehký, žertovný a především apolitický. Vede ho hostitelka Lucie Otýlie Slavatová – asi čtyřicetiletá, poněkud tělnatá, dvojité bradičky, ale dosud sličná dáma. Výjimkou je paní Polyxena

²⁵ WINTER, Z. *Mistr Kampanus*, s. 160.

²⁶ tamtéž, s. 172.

z Lobkovic zajímající se živě o dění v českých zemích. Hájí práva katolické strany a je rozhořčena násilím, kterého se dopouštějí evangelíci na jejím panství.

Zajímavý je postoj českých pánů k hlavní postavě románu. Čeští stavové si rektora Karlovy univerzity velice váží, především jako znalce české historie. Za mistrem Kampanem proto přichází s žádostí o radu také pan Budovec. Císař Matyáš svolává do Prahy obecný sněm kvůli přijetí synovce arciknížete Ferdinanda za budoucího českého krále. Šlechtici protestantského vyznání se v tomto okamžiku cítí být ohroženi, protože je známo, že Ferdinand vyhání ze svého Štýrska evangelíky. Těžce vydobytý Majestát na náboženskou svobodu by tak mohl být v budoucnu ohrožen.

Nekatoličtí stavové se snaží najít zastání u samotného císaře. Jejich stížnost na porušování zemských svobod zakotvených v Majestátu je ovšem nevyslyšena. Nakonec proto evangeličtí pánové přistupují k násilnému řešení. Dne 23. května se pod vedením Jindřicha Matyáše Thurna vypraví na Pražský hrad a shodí z okna nenáviděné místodržitele (Jaroslava Bořitu z Martinic, Viléma Slavatu a pána Fabricia). Dochází tak k definitivnímu rozchodu českých pánů odlišného náboženského vyznání. Hrůzy třicetileté války se citelně dotknou obou znepřátelených stran. Protestantští zprvu na bojištích vyhrávají, ale postupně se situace začíná měnit. Následuje porážka za porážkou a vše směřuje k tragickému střetnutí. K němu dojde 8. listopadu 1620 na Bílé hoře.

Pozoruhodné je stanovisko vypravěče, který neváhá kritizovat jednání evangelické strany. Již dříve ústy mistra Kampana upozorňuje na špatný stav protestantského vojska, jež se skládá z nespolehlivých žoldáků. Nežádoucí je také hlavní velení cizích vojevůdců Jiřího Fridricha Hohenlohe a Kristiána I. Anhaltského, kteří svým váhavým jednáním přispěli ke špatnému výsledku bitvy. Nepříznivý obraz urozených pánů nevylepší ani Jindřich Šlik, vůdce statečných Moravanů bránících se do posledního okamžiku. Spisovatel se tak nebojí připsat hlavní vinu ze zdrcující porážky protestantským pánům, nikoliv přesile nepřátel nebo nepříznivým okolnostem.

V Mistry Kampanovi se osobní lidská tragédie snoubí s událostmi, jež zásadně poznamenaly další vývoj v českých zemích. Z textu jednoznačně vyplývá, že vinu na tomto stavu autor připisuje z velké části také šlechtě, především evangelické. Zásadní je ovšem motiv nejednoty (stavů), jenž se objevuje již v díle Františka Palackého, který vede k neblahým událostem v zemi. Poprava českých pánů, odchod zbytku protestantů ze země a následný příchod cizí šlechty na území Čech jsou jen krutými důsledky rozepří mezi protestantskou a katolickou stranou.

3.3 Šlechtic a šlechtictví v pojetí Zikmunda Wintra

Obě výše analyzovaná díla prokázala Wintrův zájem o postavy šlechticů a šlechticů. Spisovatel se zabývá jednak známými historickými postavami z aristokratických kruhů, jednak lidmi z vyšší společnosti téměř zapomenutými. Pokaždé ale volí látku, kterou má pečlivě zanalyzovanou a ke které v archivech našel dostatečné množství materiálu.

Próza *Panna Mandelína z Hradce* (1889) reprezentuje Wintrovu ranou tvorbu. „Historický obrázek“ je výjimečný svou formou zpracování. Přestože autor hojně vycházel z dochovaných dokumentů, přejímal do svého díla pouze segmenty a fragmenty historických informací²⁷, které mu pomohly dotvořit představu urozené ženy. Postavu šlechticny Mandelíny sice autor zkonstruoval jako typ staré dobrotivé paní (chválí Mandelíninu laskavost, obdivuje její lékařské schopnosti, vyzdvihuje její soucit s chudými a nemocnými), ale zároveň ji zatížil stigmatem neprovdané ženy, staré panny. Onen stereotyp se projevuje sklonem k mentorování a zasahování do věcí, které se postavy bezprostředně netýkají.

V „historickém obraze“ Mistr Kampanus Winter zobrazil svět šlechticů před bitvou na Bílé hoře. Jedním z předpokladů bylo, že autor v duchu národních tradic bude adorovat předběllohorskou šlechtu. Tento předpoklad se ovšem nepotvrdil

Pokus o změnu tohoto stereotypu učinil již Wintrův učitel V. V. Tomek, který při hodnocení předběllohorského i bělohorského období „skončil s adorováním české předběllohorské společnosti a vinu na porážce povstání přiřkl jednoznačně jeho šlechtickým vůdcům. Podle jeho názoru habsburské vítězství vlastně znamenalo dobrodiní pro český národ, protože nastolení panovnického absolutismu zabránilo dalšímu růstu šlechtické anarchie, která by českým zemím připravila osud rozděleného Polska.“²⁸

²⁷ LEDVINKA, V. Mezi historiografií a beletrií. Archivní prameny v díle Zikmunda Wintra, in: *Zikmund Winter mezi historií a uměním*, s. 113.

²⁸ RAK, J. *Bývali Čechové...*, s. 130.

Sonda do Wintrova nejslavnějšího díla ukázala, jak moc byl spisovatel svým učitelem ovlivněn. Pečlivě zkoumal obě soupeřící strany a nebál se je podrobit kritice. Ke katolické šlechtě zaujal značně shovívavé stanovisko. Ústy Viléma Slavaty opakovaně zdůrazňuje jejich vlastenecké smýšlení a úsilí o blaho země.

Obě díla se liší metodou beletristického ztvárnění. „Obrázek“ panna Mandelína z Hradce je celý věnován popisu urozené slečny. Kratičká próza je specifická absencí dějové složky, pozornost je věnována pouze charakteristice panny slečny. Nedovídáme se však nic o její vnější podobě. V románu Mistr Kampanus je naopak charakteristika šlechticů podřízena historickým událostem, proto jejich postavy působí staticky. Nebyl zde ani prostor pro jejich detailnější charakteristiku a psychologické prokreslení. Postavy svým jednáním posouvají děj a vysvětlují příčiny osudových okamžiků našich dějin.

4 ŠLECHTA POD JIRÁSKOVÝM DROBNOHLEDEM

4.1 Tvůrčí metoda Aloise Jiráska

Počátky Jiráskovy beletristické tvorby jsou spojeny s poezií²⁹. Již v prvních spisovatelových verších však vystupují do popředí dva základní rysy příznačné pro jeho další literární práci. Prvním je zájem o lidový život a tím druhým blízký vztah k české minulosti provázený zájmem o přítomný osud národa.³⁰ Téměř souběžně s verši začíná Jirásek psát prozaická díla. Souhrnně byla vydána až v r. 1878 pod názvem *Povídky z hor*, přestože většina z nich vznikla už v první polovině 70. let. V tomto období se také povídkou *Skaláci* (1875) prvně obrací k nedávné minulosti rodného kraje.

Jiráskovo chápání dějinných událostí bylo do značné míry ovlivněno jeho vysokoškolským studiem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kam vstoupil r. 1871. Při svém prvním kroku na akademickou půdu se zapsal do „historické sekce“, která tehdy zahrnovala obecné a rakouské dějiny, zeměpis, pomocné vědy historické, archeologii, dějiny umění, dějiny a teorii hudby. Později studoval i dějiny starověku, klasickou archeologii a také české dějiny.³¹

Stal se, podobně jako Zikmund Winter, posluchačem přednášek V. V. Tomka. Historikovy přednášky se týkaly především dějin rakouských. Za svého hlavního učitele však považoval Josefa Emlera. Jiráskovi pomohl např. při psaní *Skaláků*, kdy mu poskytl veliké množství archivního materiálu. Vzájemná důvěra se promítla i do další spolupráce.³² Vysokoškolské studium tak Jiráska důkladně připravilo na práci s historickými prameny, bez nichž by se při psaní svých děl neobešel.

Aleš Haman Jiráskovu prozaickou tvorbu přehledně rozdělil do tří období³³. První perioda je spjata s povídkovou a románovou tvorbou, v níž se ještě výrazně uplatňuje dějová složka. Následuje tvorba zaměřená na postižení lidských osudů v rámci epochálních změn v dějinách národa (husitství, protireformace, obrození).

²⁹ Již v r. 1871, ve dvaceti letech, mu vyšla ve Světozoru první báseň zvaná *Žena podloudníková*.

³⁰ *Dějiny české literatury III*, s. 433.

³¹ k tomu více: JANÁČKOVÁ, J. A. *Jirásek*, s. 28-31.

³² JANÁČKOVÁ, J. A. *Jirásek*, s. 31.

³³ HAMAN, A. *Trvání v proměně*, s. 282.

Jeho literární dílo pak uzavírají románové kroniky vytvářející rozsáhlé dějinné fresky (*F. L. Věk, U nás*).

Prozaikovo první období bylo výrazně ovlivněno tvorbou Waltera Scotta, významného skotského spisovatele období romantismu, jenž je považován za zakladatele novodobého historického románu. Scottovo dílo je specifické tím, že je prostoupeno složitými politickými a vojenskými zápletkami, které se mísí s citovými konflikty. Pro Scotta je typické, že pracuje s charakteristickými motivy romantické prózy. V jeho díle se tak objevují motivy inkognita, falešných jmen, ztracených listin a nepoznaných příbuzenských vztahů, spiknutí a léček. Je známo, že Scott se snažil do svých děl promítnout jednotlivé typy postav z různých vrstev společnosti, tedy i z prostředí aristokracie. Navíc spisovatel do historické prózy uvedl lidové typy, které v jeho pojetí již nejsou předmětem zesměšňování jako svět “nízký” oproti “vysokému” světu šlechty. Hlavní postavou Scottových románů pak sice bývá šlechtic, ale nepatří k vůdčím historickým osobnostem své doby.³⁴

Do prvního období bychom tedy mohli zařadit romány nebo spíše rozsáhlejší novely ze sedmdesátých let, ovlivněné walterscottovskou tradicí - *Na dvoře vévodském* (1877), *Slavný den* (1879) a *Konec a počátek* (1879). Do pomyslné druhé linie této periody pak spadají kratší prózy z vojenského prostředí a prózy, v nichž se Jiráskovým inspiračním zdrojem stala Litomyšl, kde působil jako profesor historie na tamějším gymnáziu. Zde vznikla proslulá historická novela z období předbřeznového *Filosofská historie* (Světazor 1878). Zdeněk Pešat v akademických *Dějínách české literatury* uvádí, „že Jiráskovi se zde poprvé podařilo dokonale sladit historický aspekt s uměleckým.“³⁵

Otázka symbiózy historického a uměleckého aspektu byla pro Jiráskovo dílo zásadní. Romantická historická tvorba reprezentovaná Scottem a Sienkiewiczem usilovala o věrné vystižení dobového koloritu. Podstatné je, že fabulační fantazie autora neměla být příliš spoutávána, což se mnohdy projevilo na historické věrohodnosti díla. Naopak realistický román, mezi jehož hlavní představitele patřili Gustave Flaubert a Lev Nikolajevič Tolstoj, volil jiné metody dějinného znázornění. Vyžadoval pro historický kolorit adekvátní děj, aby se obě stránky, umělecká i historická, prolínaly

³⁴ HAMAN, A. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*, s. 120-132.

³⁵ *Dějiny české literatury III*, s. 436.

a tvořily jeden celek. Jirásek později následoval tvůrčí metodu Tolstého, což je patrné v jeho úsilí o to, aby historické události tvořily účelnou součást vypravovaného děje³⁶.

Dále Jirásek vybírá námětově kratší výseky z historie, které jsou fabulačně snáze zvládnutelné. Menší práce mu také dovolovaly ověřovat si nové postupy a překonávat „šablony“ romantické novelistiky a romantického romanopisectví.³⁷ Mohli bychom sem zařadit romány z osmdesátých let *Poklad* (1881), *V cizích službách* (1883), *Psohlavci* (1884) a *Skály* (1886). V posledních třech románech se už spisovatel propagoval k realistickému pojetí historického románu a překonal tak dosavadní tradici tohoto žánru. S tím souviselo dozrání Jiráskovy ideové koncepce národních dějin a také ujasnění poslání historického románu v soudobé společnosti.³⁸

Skály pak tvoří bezprostřední přechod k Jiráskovým velkým cyklickým dílům, která vznikala od poloviny 80. let až do konce světové války. V tomto období začal pohlížet na dějiny jako na proces, v němž je individuální osud jedince podmíněn společenskými a dějinnými vztahy.³⁹ Je známo, že Jirásek byl značně ovlivněn koncepcí dějin historiografa Františka Palackého. Stejně jako on viděl vrchol národního uvědomění v době husitské. Na základě Palackého dějin vytvořil ucelený obraz husitského hnutí reprezentovaný prózami *Mezi proudy* (1887 – 1890), *Proti všem* (1893) a *Bratrstvo* (1899 – 1908). K pobělohorské době se pak vrátil v druhém desetiletí 20. stol. rozsáhlým románem *Temno* (1913 – 1915), v němž se pokusil vytvořit souhrnný obraz tohoto úseku českých dějin.

Ve snaze postihnout vývoj Jiráskovy tvůrčí metody v souvislosti s tematikou šlechty a šlechtictví byla pro tuto práci vybrána díla z prvního a druhého období, kdy se výrazně formovala spisovatelova ideologická koncepce. Jelikož Jirásek charakterizuje historické postavy nepřímou, prostřednictvím jejich zapojení do děje, bude věnována pozornost i samotnému příběhu.

³⁶ *Dějiny české literatury III*, s. 439.

³⁷ HAMAN, A. *Trvání v proměně*, s. 283.

³⁸ *Dějiny české literatury III*, s. 444.

³⁹ HAMAN, A. *Trvání v proměně*, s. 284.

Z let sedmdesátých byly zvoleny prózy *Skaláci* a *Na dvoře vévodském*, z osmdesátých *Poklad*, *Psohlavci* a *Skály*. Ve všech dílech se setkáváme s postavami šlechticů a šlechtičen. Rozsáhlejší epickou tvorbu bude reprezentovat trilogie *Mezi proudy*, v níž autor neopomíjí zobrazit žádnou složku společnosti, a román *Temno*, představující pomyslný vrchol Jiráskovy umělecké činnosti.

4.2 Raná fáze Jiráskovy prozaické tvorby

4.2.1 Skaláci

Mezi rané historické prózy Aloise Jiráska patří povídka s názvem *Skaláci* z prostředí Náchodska, vydaná r. 1875. Na pozadí života hlavních hrdinů jsou zde volně zpracovány události velkého selského povstání. Není náhodou, že si Jirásek vybral tento námět. Právě na Náchodsku propuklo r. 1775 jedno z velkých selských povstání. Ani rok zpracování látky se nezdá být náhodným. Blížilo se sté výročí selských bouří.

Povídka je členěna do tří částí. Kniha první nese název „*Salva guardia*“ a skládá se z deseti kapitol. Hlavními hrdiny příběhu jsou členové rodu Skaláků, vysloužilý dragoun Baltazar Užďan a jeho chráněnka Lidka. Tyto lidové postavy podle všeho neměly své historické předobrazy, jsou tedy zcela fiktivní.⁴⁰ Naopak historicky podloženou postavou je Josef Parille, kníže Piccolomini pán na Náchodě, syn Jana Pompeia Piccolominiho.

Kníže Piccolomini se společně se svým komorníkem vydává během zimního odpoledne na vyjížďku. Cestou se však ztratí. Útočiště objeví až na „Skalce“, kde se místním obyvatelům velmi zle odmění. Chování vrchnosti je surové, přestože při hledání vhodného přístřeší viděli bídu místního kraje. Mladý kníže svým lehkovážným jednáním způsobí rodinnou tragédii, jež vede ke smrti mladé dívky a k následnému nucenému útěku zbytku rodiny z domova. Nejmladší „Skalák“ jménem Jiřík se později stane jedním z hlavních iniciátorů selských bouří.

Druhá část díla, zvaná „*Skaláci*“ zpracovává události, které předcházely selským bouřím. Ukazuje utrpení prostých lidí, kterého si vrchnost nevšímá. Oddíl zvaný „*Bouře*“ pak představuje pomyslnou tragickou tečku za celým selským povstáním.

Budoucího knížepána popisuje vypravěč jako pohledného mladíka. „*Tvář jeho byla sličná, jemná, bledé pleti, ale hubená... Byl postavy štíhlé a slabé... Mladému jezdci bylo asi sedmnáct let, vypadal však stařeji.*“⁴¹ Takto ho poznává krásná Marie, dcera starého „Skaláka“, když k ní znenadání vtrhne do světnice. Mladá dívka se ubrání jediné útěkem do mrazivé noci, kam už se za ní „zženštilý mladík bez pláště

⁴⁰ JANÁČKOVÁ, J. *Alois Jirásek*, s. 139.

⁴¹ JIRÁSEK, A. *Skaláci*, s. 22.

a bez klobouku“⁴² neodváží. Marie tak sice zachrání svou čest, ale po několika dnech podlehně těžké nemoci.

Princ Piccolomini se později v knize objevuje při panské honitbě. Na své budoucí panství ale nepřijíždí po několika letech lovit lesní zvěř, ale hodlá získat náklonnost slečny Sterewitz, společnice hraběnky Frankenbergové. Knížete vypravěč opět představuje jako svůdce žen, které spíše pokládá za příjemné zpestření než za vážnou známost. Slečna Sterewitz s knížetem záměrně koketuje a snaží se ho svést. Využívá k tomu svých předností, kterých si je vědoma.

Myšlenky na slečnu ovšem nebrání Josefu Parillovi v tom, aby nesváděl i selské dívky. Při odchodu ze stanu šlechtičny potkává Lidku, chráněnkou Baltazara Užďana a milou „Skaláka“ Jiříka. Knížeti Piccolominimu se dívka zalíbí a rozhodne se jí zmocnit. Jiříkovi se však podaří děvče zachránit.

Chování venkovských dívek je v ostrém kontrastu s jednáním urozené slečny Sterewitz. Marie Skaláková i Lidka záměrně nezneužívají svého půvabu. Nepodlehnou poblouzení mladého šlechtice, i když by z jeho náklonnosti mohly mít prospěch. Zachovávají si zdravý rozum a knížete odmítají. Vypravěč zde zdůrazňuje, že pro venkovské dívky je důležitější jejich čest než knížecí náklonnost.

Na náchodský zámek přijíždí kníže opět r. 1771, aby dne 5. srpna byl prohlášen za zletilého a převzal vládu na panství z rukou ovdovělé kněžny Markéty Kateřiny. Společně s ním přijala z Vídně i jeho mladá manželka Marie Kristina kněžna Carraccioli. Tato událost je v knize záměrně opatřena komentářem o původních majitelích šlechtického sídla. Odkazuje na staré časy, kdy panství vládla „domácí“ šlechta. *„Po dlouhém čase oživilo zase staroslavné sídlo někdy pánů Smiřických, nyní majetek rodu Piccolomini, zámek náchodský... V místech, jež druhdy byla majetkem Jiříka z Poděbrad, pánů Smiřických a Trčků, zazníval hlahol cizinský.“*⁴³

Během slavnosti hodlá Mikuláš Skalák, otec Jiřího Skaláka, pomstít nejen smrt ubohé sestry, ale i (vyjádřeno implicitně vypravěčem) „bídu a chudobu venkovského lidu, jež má na svědomí cizí panstvo“. Mikuláš se pokusí knížete probodnout.

⁴² JIRÁSEK, A. *Skaláci*, s. 33.

⁴³ tamtéž, s. 129 a 130.

Jeho záměr se mu ovšem nepovede provést a sám je nakonec zatčen, uvězněn a později popraven. Pomsta přechází z otce na syna.

V okamžiku, kdy Jiří může pomstu vykonat, se projeví jeho rozvážnost. Při útěku knížete ze zámku ho nehodlá zbavit života, ale vyřešit s ním rodinný spor a vymoci na něm práva pro týrané poddané. *„Ted' jsme prozatím vyrovnáni – ale já ještě ne; za utrpení děda, otce, tetky i nevěsty své nemám náhrady, tu si vezmu ted' sám. Kníže zkazil mladé děvče, sestru mého otce, za náhradu si vezmu knížecí sestru! Volal a blížil se k princezně. Kníže sebou trhl a pokročil, jako by sestru chrániti chtěl.“*⁴⁴ Tímto činem Jiřík knížete výrazně dehonestoval. Udělal z něj obyčejného smrtelníka sobě rovného. Získal nad ním moc tím, že ukázal před očima jeho blízkých milostpánovu zkaženost.

V této povídce, kterou psal Alois Jirásek v pouhých 22 letech, dal mladý autor jasně najevo, na čí straně jsou jeho sympatie. Rozhodně to není šlechtic, jehož rod přišel do Čech z ciziny a jehož zájem se omezuje pouze na výnosnost panství, nikoliv na povznesení svěřeného kraje a hlavně člověka. Náklonnost Jirásek projevuje obyčejným lidem, kteří trpěli válkami a „vrtochy“ mocných. Veškerá bída poddaných je tak připisána nenáviděné vrchnosti. Jedině páni mohou za to, že *„rodinnou jizbu udělali mu (sedlákovi) žalářem, pole otcovská stala se mu mučírnou. Pracovat musil na cizím ve stínu karabáče a odměnou jeho byla lavice a dřevěný osel. Páni sáli jeho krev a za jeho pot hodovali.“*⁴⁵

Přestože se jedná o jedno z prvních Jiráskových děl, dokázal zde autor velmi přesvědčivě zobrazit sociální motivy selských bouří. Za klíčový pokládá vztah mezi vrchností a zámeckými úředníky, téměř s neomezenými pravomocemi, na straně jedné a mezi chudými poddanými, zatíženými robotními povinnostmi, na straně druhé. Postavy jednotlivých protagonistů jsou tímto stereotypem do značné míry zatížené. Poddané, především rodinu Skaláků, charakterizují vlastnosti jako je čest, věrnost, vytrvalost, statečnost, odhodlanost, mravní a fyzická síla. Naopak šlechtic kníže Piccolomini je spojen s lehkovážností, zhýralostí, sobectvím a marnivostí. Negativní obraz je pak dokreslen fyzickou slabostí. Šlechtictví, ve smyslu šlechtictví ducha, je zde tedy připisováno „obyčejným“ lidem selského původu.

⁴⁴ JIRÁSEK, A. *Skaláci*, s. 227.

⁴⁵ tamtéž, s. 13.

4.2.2 Na dvoře vévodském

Román *Na dvoře vévodském* vyšel poprvé ve Světozoru r. 1877. Příběh se opět odehrává v Jiráskově rodném kraji, na náhodském zámku na přelomu 18. a 19. století. Majitelem panství je v této době vévoda Petr Biron Kuronský. Na jeho dvůr pronikají pokrokoví vlastenci, kteří chtějí získat vévodu pro dobrovolné zrušení roboty. V knize jsou zachyceny události jednoho léta, kdy vrchnost přijela na své panství.

V úvodu vypravěč charakterizuje postavu osvětleného aristokrata z lidového prostředí českých hospod. V hostinci u Maňasů místní „štamgasti“ vedou debatu o tzv. „fajmauerech“⁴⁶, mezi něž řadí i vévodu Kuronského. Jejich kritika spolku nevyznívá příznivě. Celá společnost u stolu se ovšem shodne, že fajmaueři, a tedy i Petr Biron, podporují chudý lid. Tím si vévoda získává jejich sympatie.

O Petru Bironovi se hovoří také v pražském hostinci U Koruny, kde se v zadní jizbě mluvilo česky. Vévoda je chválen jako veliký milovník hudby a všeho krásného. „*Takhle obrátit jej na českou víru!*“ „...*Je to cizozemec, z Ruska přistěhovalý, a všímá si nás více, než kdo jiný z našich,*“ „... „*Bílá vrána, ten Kuronský...*“⁴⁷ Těmito krátkými epizodami chtěl vypravěč patrně zdůraznit vévodův vřelý hlas mezi českými obrozenci a předem docílit kladného hodnocení postavy u čtenáře.

Na náhodské panství je na doporučení Františka Martina Pelcla poslán významný člen vlastenecké společnosti, a jedna z hlavních postav románu, Antonín Hlasivec jako poradce Petra Birona. Touto postavou vypravěč spojuje jednotlivé protagonisty příběhu. Hlasivec totiž každého zná a se všemi přichází do kontaktu, včetně vévodovi rodiny.

Kapitola „Vévodkyně“ je celá věnována manželce Petra Birona. Anna Karolina Dorota byla vévodovou třetí manželkou a byla mnohem mladší než on, věkem dosáhla čtyřiceti let. Narodily se jí čtyři dcery. V popisované době již tři byly dospělé. Bez ohledu na věk se vévodkyně snažila zůstat mladá, krásná a přitažlivá. „*Dosud ráda nádherně a koketně se strojila, toužíc, aby se jí obdivovali a kořili. Proto všelijak uměle stopy negalantního času zakrývala a přemáhala...*“ Na základě vnějšího popisu vypravěč upozorňuje na její pýchu a přísnost.

⁴⁶ fajmauer = svobodný zednář, člen spolku snažícího se o nápravu lidstva

⁴⁷ JIRÁSEK, A. *Na dvoře vévodském*, s. 38-39.

Přísně vystupovala i vůči svým dcerám. Nejstarší z nich byla osmnáctiletá Kateřina Bedřiška, doma zvaná Kitty, druhá se jmenovala Marie Paulina. Další, a podle vypravěče „nejslíčnější“, byla šestnáctiletá Johana. Čtvrtá, nejmladší dcera, je záměrně opomíjena. Její existence je zmíněna až mnohem později. Dcery matku velice respektovaly. Vévodkyně se v jejich výchově soustředila především na způsobné chování, elegantní vystupování a dohlížela také na úpravu zevnějšku. Dále jevila zájem o pokroky dcer ve zpěvu a tanci.

Antonín Hlasivec se během příchodu na náchodský zámek setkává s mužem, jenž vypadá jako venkovský lékař. *„Tvář jeho byla zardělá, zdravé barvy, oči živé a jiskrné. Ve věku pokročil, ale byl svěžího vzezření. Šat jeho prostý a jednoduchý, střihu více starosvětského.“*⁴⁸ Hlasivec s mužem začíná diskutovat o postavení zdejšího lidu. Je patrné, že „doktor“ se o obyvatele náchodského panství velice zajímá. Záhy poznává, že Hlasivec je demokratického smýšlení a stoupenec francouzských myšlenek. „Doktorovi“ se mladík zalíbí, ale upozorňuje ho na fakt, že *„jsou theoretikové, kteří o blahu obecného lidu píšou a lidu neznají, ani jeho potřeb.“* Záhy dodává: *„Krásná jest theorie o právech lidských, ale lépe jest přispěti než deklamovat.“*⁴⁹

Rozhovor se dále stáčí na zdejší vrchnost. Hlasivec od vesničanů vyslechl, jak svého pána milují, blahořečí mu jako muži štědrému. Litují však, že jim úředníci nedovolí k němu přístup, že vévoda česky neumí a veškeré záležitosti se řeší v němčině. Hlasivec trochu lehkovážně odkrývá lékaři svůj záměr, se kterým přichází na zámek. Během audienci u Petra Birona Kuronského záhy zjišťuje, že onen venkovský doktor byl ve skutečnosti sám vévoda.

V těchto místech se nabízí srovnání literární postavy vévody Kuronského s historickou postavou panovníka Josefa II. Syn Marie Terezie procestoval inkognito všechny části monarchie jako hrabě Falkenštejn, aby poznal místní poměry. Podle pověsti chodil v přestrojení i mezi „prostý“ lid a napravoval nepravosti. Mezi poddanými byl proto velice oblíben. Tento motiv Jirásek využil pro znázornění postavy Petra Birona Kuronského jako osvětleného vévody.

⁴⁸ JIRÁSEK, A. *Na dvoře vévodském*, s. 59-60.

⁴⁹ tamtéž, s. 61.

Antonín Hlasivec to po svém příchodu na zámek nemá jednoduché. Nelibost vzbuzuje u vrchního Vrány i u ambiciózního zpěváka Arnoldiho. Oba se stávají jeho protivníky. Vrána zlostně sleduje náklonnost své schovanky Elišky k mladému sekretáři a Arnoldi v něm vidí překážku v uskutečňování svých cílů.

Zatímco vévoda straní Hlasivcovi, vévodkyně si oblíbila Arnoldiho. Je okouzlena mladým krásným mužem, který se jí začíná dvořit. Jejich rozhovory jsou často dvojsmyslné a plné skrytých náznaků. Zatímco vévodkyně touží po milostném dobrodružství, bez ohledu na rodinu, Arnoldi sleduje společenský vzestup. Jeho záměr se mu daří. Vévodkyně není jediná, koho upoutal krásný mladík. Netuší, že sokyní v lásce je jí vlastní dcera. Johančina láska je však jiná než matčina. Zpočátku je Johanka tichá a toužící, ale postupně se stává odvážnější.

Obě ženy symbolizuje autor květinami. Květomluva byla všeobecně oblíbená mezi vlastenci v 1. pol. 19. stol. Dobová literatura nám ukazuje rozšířenost a závaznost květomluvy, včleňuje ji do svého jazyka jako jeho neodmyslitelnou součást. Na vrcholku hierarchie květin stály v dobovém povědomí lilie a růže. Oblibou jim konkurovaly i skromnější, obyčejnější květiny.⁵⁰ Vévodkyni Jirásek přiřazuje červený planoucí mák symbolizující oheň a vášň její lásky. Květinou princezny Johanky je kopretina, která vyjadřuje jemnost, prostotu a čistotu.

Šlechtickým milostným vztahům věnuje vypravěč velikou pozornost. Aby zčásti zdůvodnil jednání vévodkyně, poukazuje na to, že manželství vévody Kuronského a jeho choti nebylo harmonické. Petr Biron svoji ženu miluje a udělal by pro ni cokoliv. Naopak Anna Karolina von Medem se vdávala za staršího vznešeného pána z rozumu. Nemilovala ho, lásku proto hledala jinde. Rozpory mezi manželi působil nejen věkový rozdíl, ale i fakt, že Anna Karolina neporodila svému muži syna. Za to se jí narodila další dcera, jež z manželského lože nepocházela. Přítomnost tohoto dítěte na dvoře vévoda jen těžce snášel.

Významnou roli v Jiráskově díle hraje hudba. Dovídáme se, že vévoda miloval divadlo, zvláště veselohry. Vévodkyně sdílela jeho vášň, bližší jí ovšem byla opera. Na náchodském zámku dal vévoda dokonce zřídit divadlo. Vrcholem sezóny r. 1799 mělo být provedení opery Don Juan a venkovská zábava. Ve všem se velice angažoval

⁵⁰ K tomu více: MACURA, V. *Znamení zrodu*, s. 20-25.

zpěvák Arnoldi. Jeho záměrem bylo zalíbit se vévodkyni. Při tom neustále živil lásku princezny Johany.

Názaková řeč vévodkyně, již vyjadřovala náklonnost k Arnoldimu, byla ve druhé části románu mnohem konkrétnější. Nedbala na opatrnost a chtěla se se svým milencem sejít. Stejně toužila i její dcera. Dvojí milostná zápletka vrcholí ve chvíli, kdy si obě domluví schůzku se zpěvákem na výletě v Ratibořicích. Vévoda nečekaně přistihne manželku v náručí milence. Jeho sen o šťastné rodině se tak definitivně rozplývá. Tragédii završuje únos princezny Johany Arnoldim.

Postava nejmladší dcery vévody Kuronského se od začátku románu značně proměňuje. Tichá a nesmělá Johanka se pod vlivem „blouznivé“ lásky ke zpěvákovi stává rozhodnější. Nebere ohled na své rodiče, nevšímá si svého postavení, zmámena podvodnou láskou jde za svým cílem. Nechává se unést Arnoldim a netouží se vrátit ke své rodině. Tuto změnu vyjadřuje autor také oslovením princezny. Na začátku knihy se o ní vyjadřuje pouze jako o „Johance“, později užívá častěji tvar jména „Johana“.

Princezna „prozře“ až ve chvíli, kdy ji nalezne důchodní Svoboda a odveze ji zpět na zámek. Teprve tehdy, při pohledu na nemocného otce, cítí vinu. Otec láskyplně přijímá zpět „ztracenou“ dceru. Poznává, že ho miluje a svého činu upřímně lituje. Manželce však odpustit nedokáže. Anna Karolina Dorota už ho podruhé zradila a lítost žádnou neprojevila.

Postava vévodkyně je v tomto ohledu více statická. Od počátku do závěru románu ji vypravěč prezentuje velmi negativně. Nesympatická je svou povýšeností, bezohledností a „hříšnou“ láskou. Jako by symbolizovala dobu rozmarného hravého rokoka, kdy si šlechta nechtěla připouštět žádné starosti a chtěla se jenom radovat ze života. Tento názor zastává i Jaroslava Janáčková: *„Rokoko jako dobový životní styl prostoupený erotickou uvolněností, požitkářstvím, galantními a pastorálními scénami, touhou po vznešené prostotě a „přírodní“ uvolněností je zosobněno hlavně v postavě vévodkyně; v mírnějších, opravdovějších, citově zjemnělých formách se uplatňuje u nejmladší vévodské dcery Johanky.“*⁵¹

⁵¹ JANÁČKOVÁ, J. *Stoletou alejí*, s. 245.

Rodina a poddaní se loučí s Petrem Bironem Kuronským 12. ledna r. 1800. Před svou smrtí vévoda stihl zrušit robotu a ustanovit Antonína Hlasivce správcem panství. Jirásek tak zakončil příběh osvíceného šlechtice, jemuž věnoval tolik sympatií. V závěru autor prozrazuje, že ideou dobrého vévody, přejícího lidu, navazoval na paní kněžnu z *Babičky* Boženy Němcové.

Jirásek v tomto díle sleduje více ideologických linií. Zaměřuje se na vztahy mezi zámek a městem, mezi vrchností a poddanými, pány a jejich služebníky, řeší také spory mezi mužem a ženou, rodiči a dětmi. Všechny tyto faktory se promítají do znázornění postav rodiny Petra Birona Kuronského.

4.2.3 Poklad

Další Jiráskův historický román *Poklad*, s podtitulem *Historický obraz z osmnáctého století*, vydaný r. 1881 sahá až do období rokoka. Zachycuje ideologické spory předcházející vydání tolerančního patentu císařem Josefem II. v říjnu roku 1781. Z letopočtů je patrné, že dílo bylo záměrně připraveno ke stému výročí vydání tohoto významného dokumentu.

Příběh se odehrává na zámku Potštejně. Na panství přijíždí mladý doktor Kamenický, aby zde pečoval o zdraví Jana Antonína Harbuvala hraběte Chamaré a jeho nejbližších. Dostává se tak do mikrokosmu zámeckého prostředí a jeho podhradí, kde zdejší hrabě je zcela zabrán do hledání tajemného pokladu, paní hraběnka nařiká nad manželovým blouzněním stojícím mnoho peněz a jezuita abbé Šteydl, odmítající veškeré osvícenské myšlenky, se snaží polapit emigranta protestantského vyznání šířícího zakázané knihy. Kamenický se nevědomky do celého příběhu zapojuje ve chvíli, kdy pomůže Václavu Horákovi, onomu stíhanému emigrantovi, prchnout před zámeckým dragounem.

Ještě před příjezdem doktora Kamenického představuje vypravěč zámeckého milostpána. „*Hrabě, muž čtyřicetiletý, vysoké, ramenaté postavy, měl vlásenku s copem, od jejíž bělosti tím více odráželo se snědé jeho líce. Pod tmavohnědým kabátem z jemného sukna bylo mu viděti bělavou, dlouhou vestu plnou bohatého, umělého vyšívání.*“⁵² Dále se vypravěč o hraběti vyjadřuje jako o muži plném síly v nejlepších letech.

O hraběnce se vypravěč zmiňuje v souvislosti s její chráněnkou slečnou Renatou Těminovou z Těmic, která doktora Kamenického zaujme hned po jeho příjezdu. Dovídá se od svého přítele pátera Rokyty, že slečna z Těmic je prastarého českého rodu, její rodina mívala panstvíčko někde na Tábořsku, ale nakonec zchudla. Její otec byl ve státní službě a neměl žádné jmění. Paní hraběnka je rozená Dobřenská z Dobřenic. Nejspíše bývali Těminové s jejím rodem nějak spřízněni. Osirelá slečna z Těmic je spíše její dcerou nežli společnicí.

Románová hraběnka je křehké stvoření pečující o dobro svého manžela a chráněнки Renaty. Rozpakuje se nad posedlostí hraběte a lituje peněz vynaložených na zkoumání starého hradu. Takto se nevědomky vzdaluje svému muži, jemuž chybí pochopení. Hrabě Chamaré proto hledá sympatie a lásku u slečny Těminové. Netuší však, že o krásnou Renatu se začíná zajímat také doktor Kamenický.

Postava Renaty působí v první části příběhu nevýrazně. Slečna Těminová jako by byla bez vlastního názoru, bez vlastní vůle. Navíc je často velmi zachmuřená a její tvář bledá. Toho si povšimnou i vesničané. Učitel Votava udává svým sousedům správnou příčinu slečniny zasmušilosti. Jednak je jí abbé Steydel, který se snaží mít Renatu pod dohledem, a jednak také skutečnost, že slečna je u hraběnky držena z milosti.

Její postava se proměňuje ve chvíli, kdy se začne živě zajímat o osudy tajného evangelíka Bartodějského, jeho dcery Frantiny a emigranta Václava. Zároveň se sbližuje s doktorem Kamenickým, jenž si starého Bartodějského oblíbil. Oba mladé lidi spojuje sympatie k víře „prostých“ venkovanů a náboženská snášenlivost. Také jim imponuje nebojácnost, se kterou tito vesničané brání vyznání svých otců. Zájem šlechtičny vypravěč později vysvětluje tvrzením, že byla v duchu těchto hodnot vychovávána svým strýcem.

⁵² JIRÁSEK, A. *Poklad*, s. 18.

Hrabě Renatu vidí jako éterickou bytost, s níž se ve snu setkal na nádvoří potštejnského hradu. Slečně Těminové se pak ve slabé chvílce svěří, jak probíhalo ono podivné setkání. Hrabě si s postupem doby uvědomuje, že tím pokladem je pro něj ona sama. I v této historické próze je tedy důležitá milostná zápleтка. Renatina volba mezi hrabětem a doktorem Kamenickým má navíc v románě mnohem hlubší význam. Podle Jaroslavy Janáčkové „*tím, že vlastenecky uvědomělá a moudrá Renata dá přednost doktorovi, posiluje se v ideové rovině románu pozice volnomyšlenkářství, tolerance a úcty k nejpokročilejším příslušníkům lidu a k národu.*“⁵³

Příběh končí radostně. 13. října roku 1781 je vydán toleranční patent, Bartodějský se může přihlásit k víře „starých Bratří českých“ a jeho dcera Frantina se společně se svým mužem Václavem a jeho matkou navrací zpět do Čech. Z listu zaslaného doktorem Kamenickým příteli páteru Rokytovi se dovídáme o jeho šťastném životě s Renatou.

Poklad lze označit za reálnější variantu románu Na dvoře vévodském, ve smyslu věrohodnosti příběhu. Jestliže v předchozím románu snažení osvícenců směřovalo ke zrušení roboty, tak v tomto románu vystupují do popředí především náboženské otázky.⁵⁴ S trochou nadsázky bychom mohli tvrdit, že víra rozděluje postavy, urozené i neurozené, černobíle na kladné a záporné. Pozitivně je charakterizován tajný evangelík starý Bartodějský a jeho dcera Frantina, dále pak emigrant Václav. Naopak fanatický katolík abbé Šteydl je líčen jako podlý kněz, manipulující s osudy druhých.

Pozitivně nelze chápat ani postavu hraběte Chamaré, jenž sice žije v „osvícené“ době, ale zabývá se jen vlastním potěšením, hledáním pokladu a sváděním mladé dívky. Jeho žena, křehké a precitlivělé stvoření ovlivněné knězem Šteyblem, pak nejeví o život poddaných žádný zájem. Protiklad urozenému páru představují doktor Kamenický a slečna Těminová zastávající se stíhaných protestantů. Nositelem změn a pokroku zde není majitel panství, ale neurozený vzdělaný člověk.

⁵³ JANÁČKOVÁ, J. Alois Jirásek, s. 156.

⁵⁴ Dějiny české literatury III., s. 440.

4.2.4 Psohlavci

Román Psohlavci vyšel poprvé na pokračování v Květech r. 1884, knižně potom o rok později u Šimáčků. Autor v této knize zachycuje boj Chodů za jejich stará práva proti nenáviděné vrchnosti. Na tento konflikt byl Jirásek upozorněn prostřednictvím řady fejetonů, které se objevily v pražských německých novinách. Vzniku díla předcházela podrobná studie domažlického kraje, kde spisovatel navštěvoval zdejší archiv, mluvil s pamětníky a nadchl se pro dudáky.⁵⁵ Na Chodsku poznal, jak stále živá je mezi zdejšími obyvateli tradice tohoto zápasu, jak je nadále v oblibě Jan Sladký Kozina, jeden z vůdců povstaleckých Chodů.

Jirásek vycházel z následujících historických skutečností: Čtyřicet dní po staroměstské exekuci r. 1621 byli Chodové dáni v zástavu dvornímu radovi Volfu Vilému Lammingerovi, svobodnému pánu z Albenreuthu. O devět let později mu byli Chodové prodáni jako dědičný majetek. Tato skupina obyvatel z okolí Domažlic, Tachova a Přimdy měla za úkol chránit zemskou hranici mezi Čechami a Bavorskem. Do té doby měli Chodové různé výhody a svobody udělené jim v podobě majestátů českými králi. Nepodléhali žádnému feudálovi, ale přímo panovníkovi. Nová vrchnost však odmítala tato privilegia uznat. Chodové svá práva bránili, avšak Lammingerův syn Maxmilián při vyhrál. Na Chody pak bylo r. 1668 uvaleno perpetuum silentium.⁵⁶ Spor o obnovení privilegií trval téměř dvě století. Do historického povědomí ovšem vešla pouze jedna kapitola z těchto zápasů, a to zásluhou Psohlavců.

„Pán Chodů, muž postavy prostřední, asi padesátiletý, kráčel s hlavou vztyčenou, jistě a pevně; bledě modré, chladné oči jeho hleděly jako lhostejně, ale pozorně na shromážděný lid...“ Takto je vypravěčem zachycena postava Maxmiliána Lammingera, svobodného pána z Albenreuthu, hejtmána Plzeňského kraje, když přijíždí do Oujezda s houfem kyrysníků hledat ukrývané chodské majestáty.

Zde se zámecký pán poprvé setkává s mladým sedlákem Janem Sladkým Kozinou. Při této příležitosti vypravěč detailně popisuje vnější vzhled obou protagonistů. Pán z Albenreuthu je nápadný svými běložlutými řasy, pihovatým obličejem a alonžovou parukou. Připomeneme-li z předchozí charakteristiky

⁵⁵ JANÁČKOVÁ, J. Alois Jirásek, s. 178-179.

⁵⁶ JIRÁSEK, A. Psohlavci, s. 7-10.

jeho bledě modré oči, je patrné, že jeho vnější vzhled nese znaky nordické rasy.⁵⁷ Alonžová paruka pak symbolizuje vrchnostenskou módu. Ve vztahu k dějinám Františka Palackého může postava Lammingera symbolizovat feudalismus, který je v historiografických *Dějínách* ideologicky spojen s „německým živlem“. Kontrastně pak působí příjemná tvář a dlouhé kaštanové vlasy Jana Koziny.

Od sedmé kapitoly knihy vypravěč prohlubuje vnitřní charakteristiku Lammingera. Rodinné prostředí feudálovi dovoluje otevřeně prezentovat své smýšlení a záměry. Před sebou má majestáty a pozorně vyslýchá správce Koše, jenž mu chodská privilegia přinesl. Dovídá se o tvrdém odporu svých poddaných a přemýšlí, jak je náležitě potrestat, aby „zkrotli“.

Při této příležitosti ho navštíví jeho manželka Kateřina. „*Vážná paní přibledlé tváře, mírného výrazu... Krásné tmavé vlasy její byly nad ušima i vzadu v četné kadeře svinuty a drobné kučerky spočívaly jí také na bělostném čele.*“⁵⁸ Je potěšena, když vidí manžela v dobré náladě. Důvod jeho veselosti jí však příjemný není. Opatrně se manžela vyptává, zda privilegia opravdu musel mít. Pokusí se ještě zastat vzpurných sedláků, ale na její přání Lamminger ušetří pouze starého otce Matěje Přibka.

Během prohlížení majestátů paní Kateřina s mužem zjišťují, že privilegium udělené Chodům Rudolfem II. je podepsáno i kněžniným předkem Ladislavem z Lobkovic. Lammingerova žena tedy pocházela ze starého českého šlechtického rodu. Zde bychom snad mohli hledat počátky kněžniny sympatie k prostým sedlákům. Ze vzpomínek sluhy Petra se dovídáme drobnosti o knížeti z Lobkovic, otci paní Kateřiny. Starý Petr rád vzpomíná na svého předchozího pána (českého původu), který s ním jednal vždy slušně. Nebyl povýšený nad své služebné, na rozdíl od Lammingera.

Pomsta pána z Albenreuthu spočívá ve spálení majestátů před zraky Chodů. Ti se ale nevzdávají. Po zjištění, že matka Jana Koziny zachránila dvě nejcennější privilegia, se rozhodnou, obhajovat svá práva ve Vídni. Mezitím se situace doma komplikuje. Sedláci, v čele s Matějem Přibkem, odmítají vykonávat roboty, jimiž jsou povinováni své vrchnosti. Jsou sebevědomější a odmítají si připustit, že by spor s knížepánem

⁵⁷ Lammingerové z Albenreuthu je jméno rytířské rodiny německého původu z Bavorska – viz HALADA, J. - DOUBEK, F. *Lexikon české šlechty*, s. 102.

⁵⁸ JIRÁSEK, A. *Psohlavci*, s. 57.

nevyhráli. Netuší, že Lamminger dělá vše pro to, aby výsledek v jejich prospěch zvrátil. To se mu nakonec také podaří. Vyhlášení smutné zprávy provede „Lomikar“ okázalým způsobem na trhanovském zámku.

Při této příležitosti se opět ukázal názorový rozpor mezi Lammingerem a jeho ženou. Krajskému hejtmanu Horovi se svěřuje o smýšlení své ženy: „*Nechtěla mi věřiti, jaký to zlý lid, jak odvážlivý. Chtěl-li jsem o vojsko žádati, prosila, abych tak nečinil. Co jsem v tom ohledu učinil, bylo vše bez její vůle; žel, že vysoká vláda žádosti mé neráčila vyhověti.*“⁵⁹ Lamminger se opravdu začíná obávat o svůj život. Nehodlá však ustoupit vzpurným Chodům. Nepoleví, dokud z nich neudělá poslušné poddané vykonávající své povinnosti.

Na zámku se přestávají cítit bezpečně i paní Kateřina a její dcera Marie Lammingerová. Mladá slečna by ráda odjela do Prahy. V otcově zámku nemá žádnou společnost ani zábavu. Vypravěč staví do kontrastu její život a život Manky, dcery Matěje Příbka. Mladá selská dívka se musí postarat o celý statek, když je otec ve vězení. Chystá svatbu s mladým Šerlovským, pečuje o starého děda a jako všichni ostatní se modlí za uznání chodských práv. Na zahálku nemá čas. Její život je mnohem těžší, přesto v jistém ohledu bohatší a krásnější než život zhýčkané šlechtičny.

Na Chodsku vypuklo nové povstání vedené Matějem Příbkem, které však bylo záhy potlačeno. Pán z Albenreuthu se však stále obával nových bouří. Nejnebezpečnější byl pro něj výborný řečník Jan Kozina, kterého lid poslouchal a následoval. Lamminger tedy podal žalobu k hrdebnímu soudu, aby hlavní viníci bouří byli popraveni. Nebylo mu vyhověno zcela, pouze jeden člověk měl být zbaven života. K veliké Lammingerově radosti byl vybrán Kozina.

Vypravěč několikrát zdůrazňuje, jak se události na Chodsku dotkly kněžny Kateřiny. Je patrné, že původem česká šlechtična se výrazně odlišuje od svého manžela. Lammingerova paní představuje typ ženy, která poslouchá svého muže na slovo a jen málokdy se odhodlá projevit svůj názor. Přesto nachází odvahu zastat se Chodů. Chápe jejich pohnutky k revoltě a nejspíše s nimi i souhlasí. Veliký soucit projeví nad Hančí, ženou Jana Koziny, když přijde žádat o milost pro svého manžela. V tomto okamžiku vrcholí vnitřní odpor paní Kateřiny vůči jejímu muži. V rovině ideologické bylo nutné

⁵⁹ JIRÁSEK, A. *Psohlavci*, s. 122.

odlišit smýšlení původem české šlechtičny od názorů jejího manžela německých kořenů.

Příběh vrcholí popravou Jana Sladkého Koziny v Plzni, kam přijíždí i Maxmilián Lammingier. „*Lomikare! Do roka budeme spolu stát před súdnú stolicí boží, hin se hukáže, hdo z nás...*“⁶⁰, zvolá Kozina těsně před popravou. Od této události, která měla být Lammingierovým triumfem nad Chody, se ztrácí vnitřní vyrovnanost knížecího pána. Během následujícího roku vzpomíná na Kozinova slova, která ho straší i ve snu.

Závěrečná kapitola však nevypovídá o Lammingierově lítosti nad popravou nevinného člověka. Mizí jen jeho sebejistota a přichází strach ze smrti. Skutečně do roka a do dne je při hodovní hostině stižen mrtvicí.

Na základě analýzy předchozích Jiráskových děl můžeme sledovat jistou paralelu mezi *Psohlavci* a ranější Jiráskovou prózou *Skaláci*. Námětově oba romány vychází ze vzpoury poddaných proti vrchnosti, obdobná je i typologie postav. Maxmilián Lammingier i kníže Piccolomini představují typ krutého a nelítostného feudála, který se stará pouze o vlastní potěšení, slávu svého rodu a zisk plynoucí z panství. Nestarají se o blaho poddaného lidu a naopak ho zatěžují robotními povinnostmi.

Proti nim stojí postavy z lidu. Jan Kozina i Jiřík Skalák reprezentují typ hrdiny, mstitele, hájícího prostého člověka proti bezpráví. Jejich mravní síla ostře kontrastuje s bezcitnými feudály a zdůrazňuje tak zkaženost obou šlechticů.

⁶⁰ JIRÁSEK A. *Psohlavci*, s. 215.

4.2.5 Skály

Okruhem Jiráskova zájmu bylo také období pobělohorské, které nazval ve svém nejslavnějším díle obdobím temna. Tuto dobu chápe Jirásek jako čas všeobecného úpadku českého národa, a to kulturního, společenského a především politického. Román *Skály* z r. 1886 je toho dokladem. Ve Skalách sledujeme nejen průběh selských rebelií po bělohorské bitvě a milostné vztahy mezi hlavními hrdiny, ale i úpadek kdysi významného českého rodu Křineckých.

Příběh se odehrává na zemanském sídle Skály v Orlických horách. Šest let po bělohorské bitvě přijíždí na Skály doktor Voborský a věrný sluha Květ. Mají připravit dvorec na příjezd nových pánů, manželů Křineckých. Jan Albrecht Křinecký z Ronova a jeho manželka Beata, rozená Bohdanecká z Hodkova, ztratili téměř veškerý svůj majetek během pobělohorských konfiskací.

Podle Jaroslavy Janáčkové je z románových postav nejvíce doložena právě paní Beata Křinecká. I u ní však Jirásek některé životní události „poupravil“. *„Z běhu jejího žití retušoval tvůrce Skal jednu závažnou skutečnost: když se roku 1642 vrátila na Skály z Lužice, pojistila si fíngovaným přestupem vlastnictví statku. A teprve po druhé protireformační vlně uprostřed 17. století odešla, nově provdána, zase do ciziny.“*⁶¹

Důvod, proč tak autor učinil je nasnadě. Jiráskovi tato skutečnost do příběhu české šlechtičny nezapadala. Paní Beatu od samého počátku vykresluje téměř jako světici. Beata Křinecká reprezentuje typ krásné, starostlivé, pečující matky a především milující manželky. Do posledních chvil života svého muže mu stojí po boku a na smrtelné posteli mu slibuje, že zůstane pevná ve své víře. Podle vypravěče tak skutečně učiní a později raději odejde z milovaného domova do exilu, jen aby se nepodvolila nátlaku jezuitského kněze.

Motiv s fíngovaným přestupem ke katolické víře se v knize přeci objevuje, a to u hlavní postavy doktora Voborského. Ten tak učiní, aby se mohl starat o dvorec na Skalách a posílat z něj výnos paní Beatě do Saska. Po odhalení pražského kněze kupčického s „cedulkami“ se nakonec i on musí odebrat za hranice českých zemí.

⁶¹ JANÁČKOVÁ, J. *Alois Jirásek*, s. 203.

Doktor Voborský neboli Valentin Kochan, syn Valentina Kochana z Prachové popraveného při staroměstské exekuci, je nejméně historicky doloženou postavou v románě.⁶² Přesto, nebo právě proto, si jeho zvolil autor za ústřední postavu svého vyprávění. Doktor Voborský společně s knězem Matoušem Ulickým se odmítají smířit se současnou situací v českých zemích. Organizují povstání, která by vrátila poměry v Čechách zpět před Bílou horu a dopomohla by k návratu exulantů zpět do vlasti.

S tímto způsobem odboje však nesouhlasí pan Jan Albrecht. Domnívá se, že vše, co zemi stíhá, je trest Boží a ten je nutné vytrpět. Selskému povstání se vyhýbá, protože lid je bojácný a také není dost peněz ani zbraně. Šlechticův postoj by se mohl zdát zbabělým, jenomže pozdější dějinné události slova pana Albrechta jenom potvrzují.

Povstání bylo nakonec násilně potlačeno a jeho hlavní strůjce Matouš Ulický byl exemplárně popraven. Za jeden z důvodů neúspěchu povstání bychom mohli považovat právě nespolehlivost a nejednotu sedláků, před kterou varoval již pan Albrecht. Sedláci se při nejbližší příležitosti snažili „odvděčit“ vrchnosti, která je týrala, a proto přestali poslouchat rozkazy svých vůdců. Vypravěč jejich počínání přesto vysvětluje se shovívavostí: *„Tisknouť je nové vrchnosti, cizozemci, tisknou je i domácí, ten méně, onen více, ale všichni tak, že lid sténající, ponížený, pokořený zoufale volá: „To nemožná vydržeti,“ zvláště když ke všemu útisku berou mu i jeho útěchu, víru otců jeho...“*⁶³

Povahově jsou pan Albrecht a doktor Voborský, bývalí kolegové z univerzity, zcela rozdílní. Pan Albrecht je plachý, mírumilovný, nejraději čte a překládá knihy. Odmítá i jen myšlenku na činný odpor proti nové cizí vrchnosti.⁶⁴ Smrt milovaného otce, ztráta skoro veškerého majetku, dehonestace jeho rodu a v neposlední řadě pobělohorská situace v českých zemích se podepsaly také na jeho zdraví. Na druhou stranu nepodléhá, tak jako jeho přítel, bláhové touze opět bojovat a získat vše ztracené hned zpět. Uvědomuje si, že je nutná dlouhá příprava na odboj.

⁶² JANÁČKOVÁ, J. *Alois Jirásek*, s. 203.

⁶³ JIRÁSEK, A. *Skály*, s. 114.

⁶⁴ JANÁČKOVÁ, J. *Alois Jirásek*, s. 204.

Prostřednictvím slov pana Albrechta Křineckého vypravěč předvídá neúspěch násilného odporu proti „cizím uzurpátorům“ českých zemí. Přesto jako by nesouhlasil se skepsí a pasivitou českého pána. Souhlasí spíše s činností doktora Voborského, který pomáhá uprchlíkům dostat se přes hranice a který zároveň usilovně připravuje povstání. Český šlechtic zde tedy není vyličen jako udatný bojovník proti bezpráví páchaného novou vrchností, ale jako realisticky smýšlející člověk, který se se současnou situací smířil.

Po smrti milovaného manžela nepropadá paní Beata zoufalství. Snaží se žít dál. Stará se o své syny a vede hospodářství. Dokonce se začíná více zajímat o práci doktora Voborského. Doposud jako by stála ve stínu svého manžela, a proto se jen málo dovídáme o jejím smýšlení. Nyní po jeho smrti si uvědomuje, že boj proti nepřátelům je nevyhnutelný.

Později se její synové stávají vojáky. Společně se švédským vojskem, kde pan Jan Albrecht i mladší Adam slouží, se po letech strávených ve vyhnanství navracejí opět na Skály. S sebou paní Beata přivádí i dcerku Johanku, které je již 14 let. Doprovází je doktor Voborský se synkem Valentýnem. Zde společně všichni prožívají poslední šťastné chvíle ve vlasti. Při návratu ke švédskému pluku je doktor Voborský přepaden a těžce zraněn. Jeho syn je unesen a otec se ho po zotavení marně snaží nalézt.

Postava Valentýna, syna doktora Voborského, je obestřena tajemstvím. V závěrečné části díla je prostřednictvím této postavy retrospektivně nazírána etapa působení švédských vojsk a doznívání třicetileté války v českých zemích.

Valentýn svými názory částečně navazuje na smýšlení zesnulého pana Jana Albrechta Křineckého „*...Žel těch hlubokých ran! Nám nezbyvá nežli je obvazovati, hojiti, aby se národ nevykrvácel, aby nepozbyl vědomí, aby nezapomněl, aby práva našeho království neupadla v zapomenutí a neklesla lhostejností vlastního lidu. Dokud budou v jeho srdci, dobře bude.*“⁶⁵ V této promluvě tak nacházíme ideologické poslání díla. Další odboj není v budoucnu možný. Veškerý odpor by byl jen tvrdě potrestán a českému národu by ublížil. Snahy „vlastenců“ se musí ubírat jiným směrem. Musí vycházet z trpělivé práce vedoucí k povznesení českého lidu.

⁶⁵ JIRÁSEK, A. *Skály*, s. 252.

4.3 Rozsáhlejší epická díla

4.3.1 Mezi proudy

Trilogie *Mezi proudy* vznikala v letech 1887 – 1890, v době vzrůstajících českých státoprávních požadavků. Román sleduje počátky husitského revolučního hnutí v posledních desetiletích 14. a 15. století. Zachycuje dobu panování Václava IV. v rozmezí let 1381 – 1409. První dvě knihy trilogie (*Dvojitý dvůr* a *Syn ohnivcův*) jsou věnovány především sporu mezi králem Václavem IV. a arcibiskupem Janem z Jenštejna, tedy konfliktu mezi mocí světskou a mocí církevní. Třetí díl (*Do tří hlasů*) je odlišný. Jirásek se v něm už soustředí na boj mezi králem a urozenými pány. Všemi díly pak prostupuje napětí mezi Čechy a Němci.

Výraznou postavou první knihy trilogie je arcibiskup Jan z Jenštejna. Jako nejvyšší církevní hodnostář v Království českém by měl být věřícím příkladem – zabývat se pouze duchovními záležitostmi, pomáchat chudým a nemocným, vést střídmy život a zřici se veškerých světských radovánek. Jirásek postavu Jana z Jenštejna však pojal zcela odlišně. Ve snaze vyličít zkaženost katolické církve zobrazil arcibiskupa jako mocichtivého a pomstychtivého muže, velikého milovníka žen. Arcibiskup si až příliš zakládá na svém vzhledu, je marnivý a sebestředný. Jen stěží ovládá erotickou touhu vůči ženě hajného Šípa, krásné Marii, která se nakonec z nešťastné lásky k duchovnímu těžce poraní.

Až pod vlivem této události a tragické smrti jeho přítele se arcibiskup uzavírá světu a mění se v přísného asketu odmítajícího světské radosti. Ve všem ho podporuje „šedá eminence“ kněz Pavel. Ovšem ve chvíli, kdy je nutné hájit církevní zájmy proti světské moci reprezentované králem, stává se bojovným ochráncem církve.

Postava Jana z Jenštejna ustupuje ve třetím díle do pozadí. Není charakterizována jednáním, ale pouze odkazy v pásmu vypravěče. Nadále arcibiskup pokračuje v boji proti králi, tentokrát na straně panské jednoty, v čele s Jindřichem z Rožmberka. Ale i pánům se nakonec stává „nepohodlným“. Úřadu arcibiskupa se proto vzdává a tajně odchází z Čech do Říma. Za obranu církve svaté v českých zemích hodlá bojovat u samotného papeže.

Jiráskova literární postava arcibiskupa se značně odlišuje od Palackého pojetí této osobnosti. Oproti Palackému Jirásek mohl využít umění fabulace a dodat historické postavě „životnost“ rozvinutím zápletek ze „soukromého“ života. Zatímco Jirásek si všímá pouze negativních stránek arcibiskupovy povahy, Palacký zdůrazňuje také jeho úctyhodné vzdělání získané na evropských univerzitách a bohatou literární činnost.⁶⁶ Také u Palackého se však setkáváme s tvrzením, že „oddával se rád i světským rozkošem, veselým zábavám, honbám, turnajům a tancům...“⁶⁷ Slovní spojení „světské rozkoše“ nechává prostor pro imaginaci. Jirásek této příležitosti využil. Spisovatel dokázal pouhá dvě slova nahradit celou milostnou zápletkou, jež měla mít na životní osudy postavy Jana z Jenštejna zásadní vliv.

Podle Jaroslavy Janáčkové má arcibiskupův milostný román s Marií dokonce dalekosáhlé následky. „*Tato prostá žena, v níž probudil k sobě vášeň, přispěla k proměně církevního velmože z pyšného vládce a milovníka světských rozkoší (i velké antické poezie) v trpkého kajícího a samotáře, pronásledovaného výčitkami svědomí*“⁶⁸ Nesmíme opomenout, že arcibiskupova proměna souvisí také se smrtí magdeburského arcibiskupa, který tragicky zahynul během radovánek na bále. Na rozdíl od Palackého ale Jirásek nezdůrazňuje arcibiskupovu těžkou nemoc, jež měla způsobit, podle historiografa, hlavní změnu v prelátově smýšlení.

Opakem Jana z Jenštejna je Ctibor ze Svojejevic. Tento český šlechtic tajně miluje Elšku, sestru malíře Chvala. Proti němu však stojí německý student Frovin. Elška netuší nic o náklonnosti tichého panice a veškerou svou pozornost a lásku věnuje německému studentovi. Panic má o Elšku veliký strach a snaží se ji chránit před Frovinem. O Ctiborově lásce se měla Eliška přesvědčit až po jeho smrti.

Postavy Jana z Jenštejna a Ctibora ze Svojejevic jsou z hlediska výstavby literárního díla záměrně zcela odlišné. Ctibor reprezentuje typ „ideálního“ mužského charakteru, kdežto Jan představuje pravý opak. Oba milují, ale jejich láska k ženám je jiná. Arcibiskupova blouznivá, vášnivá a bezohledná, panicova hluboká, bolestná a obětavá. Oba jsou šlechtici, ale význam slova „šlechtý“ naplňuje pouze Ctibor ze Svojejevic. V duchu středověkých tradic, jako pravý rytíř, brání čest

⁶⁶ na tuto skutečnost poukazuje již ČINÁTL, K. *Dějiny vyprávění*, s. 212.

⁶⁷ PALACKÝ, F. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě (faksimile)*, s. 424.

⁶⁸ JANÁČKOVÁ, J. *Alois Jirásek*, s. 281.

své milované paní, přestože ona si vyvolila jiného. Dokonce je kvůli ní ochoten obětovat i vlastní život. Vrcholem jeho šlechtnosti je závěť, ve které věnuje své jmění na výstavbu první české koleje.

Od druhého dílu, zvaného *Syn ohnivcův*, nabývá na síle spor mezi králem a urozenými pány. Ti velice špatně nesou, že král dává přednost zemanům, tedy nižším šlechticům, před nimi, pány starobylých rodů. Rozhořčení jsou ve chvíli, kdy se panovník hodlá oženit bez jejich vědomí. Sňatek panovníka totiž nikdy nebyla věc soukromá, ale záležitost celé stavovské obce. Nejlépe situaci vysvětluje Jan svému otci ohnivci: „*Takhle. Tu je král a jeho rada zemanská, králi zvláště milá, jako pan Jíra a ti ostatní. A tam je arcibiskup se všemi mnichy a přemnohými kněžími a s ním jsou pyšní, mocní páni starých rodů. Král chce býti opravdu králem a páni i arcibiskup zase toho nechtějí snést...*“⁶⁹

Druhý díl vrcholí spiknutím proti králi, v jehož čele stojí Jindřich z Rožmberka. Společně s ostatními nespokojenými urozenými pány se snaží za pomoci kouzelníka Žita krále otrávit. Tragédii v posledním okamžiku zabrání Jan Ohnivec. Král však na celou událost v budoucnu nezapomene. O to víc straní svým „milcům“, které Palacký považuje dokonce za „*zvláštní stav obyvatelstva Českého*“⁷⁰.

Paradoxně podle studie Roberta Novotného⁷¹ se dvůr Václava IV. podílem nižší šlechty nijak nevymykal soudobým panovnickým dvorům. Její zastoupení zde bylo dokonce podprůměrné. Přesto byli královi rádci z řad nižší šlechty hodnoceni po dlouhou dobu negativně. Údajně králi špatně radili, zneužívali svých úřadů, svévolně si vykládali právo a finančně se obohacovali. Novotný záhy dodává, že i Karel IV. se obklopoval těmito lidmi, dokázal však českému panstvu nabídnout jiné uplatnění a zažehnat tak případné spory.

S nástupem nového panovníka se dala očekávat změna. Vládou Karla IV. byla dočasně utlumena touha českého panstva rozhodovat o politice státu a změnit panovníka v reprezentativní figuru. Za vlády Václava IV. však tato myšlenka znovu ožila. Vyšší šlechta usilovala o oslabení pozice panovníka a snažila se opět získat rozhodující vliv v zemi.

⁶⁹ JIRÁSEK, A. *Mezi proudy – Syn ohnivcův*, s. 556.

⁷⁰ PALACKÝ, F. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě (faksimile)*, s. 427.

⁷¹ NOVOTNÝ, R. *Ráj milců? Nižší šlechta na dvoře Václava IV.*, s. 221-227.

Postava Jana Žižky vstupuje do děje ve třetím díle. Mladý Žižka je představen jako zeman, kterého zajímají především osobní záležitosti a spory se sousedy. Chce se oženit s dívkou, kterou miluje a uvést ji na rodnou tvrz. Jeho plány mu ale kazí spory mezi pány a králem. Proti své vůli je nucen přehnout z domova a zapojit se do tohoto konfliktu. V době příměří prochází středověkou Prahou, kde navštěvuje kostely a účastní se mší. Zde vidí zkaženost katolické církve a neřesti místních obyvatel.

Přestože Jirásek v této trilogii prokazatelně vychází z Palackého Dějin, v charakteristice Jana Žižky tomu tak není. Kamil Činátl uvádí, že Jiráskův Žižka je zobrazen podle Žižky V. V. Tomka. *„Tomkův rozvážný vůdce, jenž brojil proti zbytečnému násilí a potíral veškerý extremismus uvnitř husitského hnutí, byl českým čtenářům jistě bližší než Palackého „vtělený běs“ a krutý fanatik zákona Božího.“*⁷² Pro postavu Jana Žižky si navíc Jirásek vybral životní etapu nejméně historicky doloženou. To mu umožnilo téměř libovolně formovat postavu.

V závěrečné části spor mezi pány a králem graduje. Panská jednota, v jejímž čele stojí Jindřich z Rožmberka, krále unese. Snaží se Václava IV. donutit k ústupkům, které by jim vrátily podíl na vládě v zemi. Dále by se měl panovník zřeknout svých „milců“ z řad nižší šlechty. Král je nakonec osvobozen, ale nehodlá plnit sliby dané dříve panské jednotě. Dílo vrcholí r. 1409, kdy je vydán Dekret kutnohorský, jímž Václav IV. upravuje rozdělení hlasů na pražské univerzitě.

⁷² ČINÁTL, K.: *Dějiny vyprávění*, s. 244.

4.3.2 Temno

Temno, tak zní název nejslavnějšího Jiráskova románu. Autor začal psát román r. 1913, knižně však vyšlo až v období první světové války r. 1915. Málokdy se stává, aby literární dílo dalo zpětně název celé historické epoše. „*Sám Jirásek však při hledání názvu pro svou knihu sáhl k tehdy zažitému výrazu pro dobu útlaku, nesvobody a všeobecného úpadku.*“⁷³ Obdobím „temna“ se označuje perioda následující po bitvě na Bílé hoře. Ze země odcházely významné protestantské šlechtické rody, jejich majetek byl konfiskován a přidělen nově přichozí aristokracii z cizích zemí.

Román Temno však opomíjí bezprostřední chvíle po tragické bitvě, nezaznamenává staroměstskou exekuci, nelíčí ani další hrůzy třicetileté války. Děj je zasazen do dvacátých let 18. století, ohraničují jej dvě významné mocensko-politické, resp. nábožensko-politické události: korunovace Karla VI. českým králem (1723) a mohutná oslava svatořečení Jana Nepomuckého v březnu 1729 papežem Benediktem XIII.

Autorovým záměrem bylo zachytit uměleckým způsobem působení katolické protireformace v pobělohorském období. Symbolem tohoto boje se stal P. Antonín Koniáš, člen jezuitského řádu. Na jeho působení se autor pokusil znázornit fanatismus, s jakým bylo katolické vyznání šířeno. K postavě A. Koniáše měl Jirásek poměrně velké množství poznatků. Jednak čerpal z *Dějiny literatury české* Jaroslava Vlčka, jednak dokonce z Koniášových kázání⁷⁴. Na základě důkladného studia těchto pramenů vymodeloval postavu fanatického obránce víry a přísného askety, jenž se dobrovolně vzdává veškerých světských požitků.

S ním se setkávají také děti myslivce Machovce, jenž uprchl pro svoje náboženské smýšlení do Saska. Právě osudy Helenky a Tomáše propojují jednotlivé příběhy rozsáhlého románu. Brzy po útěku jejich otce přichází na Skalku, nevelký zámek v opočenském panství, církevní „komise“, aby zjistila, zda děti také nejsou protestantského vyznání. V tomto okamžiku je zdůrazňována bezcitnost vyšetřujících

⁷³ ČORNEJOVÁ, I. Zapalte kacířské bludy, in: *Dějiny a současnost*. 2008, č. 11.

⁷⁴ viz KLEINSCHNITZOVÁ, F. Prameny „Temna“, in: *Alois Jirásek. Sborník studií a vzpomínek na počest jeho sedmdesátých narozenin*, s. 159-171.

jezuitů. S vystrašenými dětmi jednají velice krutě a pod velikým nátlakem se snaží získat na nich přiznání. Tuto scénu vypravěč dokresluje chováním obyvatelů Skalky, kteří se zvědavostí pouze přihlížejí krutému divadlu a snaží se od Tomáše a Helenky distancovat.

Zdejší vrchnost zastupuje zchudlý šlechtic Karel Henrych Lhotský ze Ptení, pán starého šlechtického rodu, a Polecina Lidmila Mladotovna. Jak slečna Polecina, tak i pan Lhotský si velice oblíbili myslivce Machovce a jeho děti. Slečna Polecina si k sobě do služby vzala mladou Helenku a pan Lhotský rád chodil s myslivcem a jeho synem Tomášem do lesa na hony. Jejich vztah k dětem se po návštěvě jezuitské komise mění. Přestože vnitřně nesouhlasí, především pan Lhotský, s násilným jednáním jezuitů, dětí se nezastanou. Naopak slečna Polecina se snaží bránit „čest“ Skalky, jako čistě katolického prostředí. Tato epizoda zdůrazňuje všeobecný strach z jezuitské moci.

Tomáš s Helenkou jsou následně posláni do Prahy k Antonínu Josefu Mladotovi ze Solopisk. Vrchnost znají již ze Skalky, přestože urozený pán společně se svou ženou zavítá z Prahy na Skalku jen několikrát do roka. Z krátkých návštěv je patrný vztah mezi správcí zámku a pražskou vrchností. Vypravěč neopomíjí zmínit okolnosti, jež tento vztah utvářely.

Mezi slečnou Polecinou a „paní hrabinkou“ se projevovala mírná averze ovlivněná odlišnou generační příslušností. Šedesátiletá slečna jako by reprezentovala „starý řád“, naopak paní hraběnka, podle vypravěče starší třiceti let, by symbolizovala „novou dobu“. To se projevuje i v názorech obou šlechticů ohledně Skalky. Hraběnka by na panství jen „bourala“ a „přestavovala“, ale slečna Polecina by naopak chtěla zachovat zámek v podobě, jaké je.

Zdůrazněn je také původ paní hraběnky a její neznalost češtiny. *„Paní Mladotka byla z rodu hrabat Goltzů, Němkyně. Francouzsky mluvila plyně, nevalně česky. Obě ženy se tak nemohly dobře domluvit, protože slečna Mladotovna, jejíž matka německy neuměla, tak jako slečnina zesnulá švagrová, matka panujícího teď Mladoty, rodem Kordulová ze Sloupna, jen chatrně hovořila německy, a proto nerada.*

*A francouzsky neuměla.*⁷⁵ Z uvedeného citátu je patrný důraz na neznalost německého jazyka původem českých šlechticů.

Příchodem Helenky a Tomáše do Prahy není hrabě vůbec nadšen. Přemýšlí o tom, že je posle zpátky na Skalku. Ani „paní hrabinka“ nejeví větší zájem o dvě příchozí děti. Helenku ze Skalky sice dobře zná, přesto se tváří pyšně a panovačně. Nenacházíme u ní ani trochu porozumění či náznak soucitu.

Machovcovy děti přesto zůstávají v Praze. Dostanou se do domu bohatého měšťana pana Březiny. Helenka jde sloužit k jeho matce, paní Lerchové, a Tomáš začíná pracovat na pražských vinicích. Podobně jako v předchozích románech ani zde nechybí milostná zápleтка. Krásná Helenka Machovcová se zalíbí Jiřímu, synu starého pana Březiny. Otec má však s Jiřím jiné plány, proto jejich lásce tentokrát není přáno.

Způsob příchodu Tomáše a Helenky do domu pana Březiny je poněkud neobvyklý. Antonín Josef Mladota svými poddanými zaplatí dluh vůči bohatému měšťanovi. Obraz šlechty se zde dostává do ostrého kontrastu s bohatým měšťanstvem a jeho vzrůstajícím vlivem. Skutečnost, že jsou Tomáš a Helenka po příchodu k panu Březinovi rozděleni, autorovi umožňuje sledovat dvě odlišná pražská prostředí. Tomáš se ocitá na vinici mezi protestanty, kdežto Helenka čelí, a částečně podléhá, vlivu katolického prostředí.

Důležitou úlohu má postava deklamátora desek zemských pana Svobody. V rozhovorech s mladým Jiřím Březinou připomíná českou minulost. Dovolává se předbělohorských pořádků, kdy stavové hovořili česky a jejich slovo mělo ve věcech zemských velikou váhu. Upozorňuje na to, že se zapomíná na slavnou českou minulost a páni stavové toho nedbají. Urození už nemluví německy pouze ve Vídni, ale hovoří tak i mezi sebou. Svoboda panu Jiřímu svěruje, že česká řeč je ve Vídni „Rebellensprach“. Pořád se zde vzpomíná, jak se české panstvo před sto lety vzbouřilo. Z toho důvodu páni raději užívají němčinu a k rodnému jazyku se nehlásí.

⁷⁵ JIRÁSEK, A. *Temno*, 30.

Významná je i postava myslivce Tomáše Svobody, bratra deklamátora desek zemských, jehož postava je podle literární historičky Flory Kleinschnitzové⁷⁶ také pramenně doložena. Myslivec Svoboda představuje typ mučedníka, jenž je ochoten položit život za víru. Dokládá tak krutost svého pána Františka Šlika. Je si však vědom hlavní viny jezuitů. „*Ti panují, všem panují. Sedlák se třese před vrchností a vojskem, vrchnosti v prachu před dvorem a při dvoře má hlavní slovo jezovit, ten straší všechno peklem a očištěm a panuje.*“⁷⁷

Centrum pražských protestantů představuje jen malou opozici vůči katolické moci. Není však osamoceno. Zárodky odporu proti náboženskému fanatismu se objevují i u svobodných zednářů, jejichž členem je i hrabě František Antonín Špork. Nevystupuje zde přímo, ale mnohé postavy (pan Lhotský, myslivec Machovec) o něm „hovoří“ s obdivem. Na hranicích svého panství nechal jezuitům postavit sochu obra, jenž má ruku v pěst a hrozí jim mečem vztyčeným vzhůru. Dále hrabě zřizuje školy hloupým sedlákům, slevuje jim roboty a rád by jim i tisknul knížky. Mohli bychom konstatovat, že hrabě Špork představuje typ osamoceného bojovníka, urozeného původu, proti jezuitské moci.

Závěr románu je symbolický. Pražské centrum protestantů je při pobožnosti odhaleno. Helenka odchází společně s otcem do Saska, kde smutně vzpomíná na Jiřího, jenž se stal knězem, nikoliv však jezuitou. Slavnost k svatořečení Jana Nepomuckého, demonstrující sílu římskokatolické víry, jež zvítězila nad protestanty, uzavírá celé dílo. Památku Jana Husa a husitství nahradil nový svatý – Jan Nepomucký.

⁷⁶ KLEINSCHNITZOVÁ, F. Prameny „Temna“, in: Alois Jirásek. *Sborník studií a vzpomínek na počest jeho sedmdesátých narozenin*, s. 164.

⁷⁷ JIRÁSEK, A. *Temno*, s. 394.

4.4 Šlechtic a šlechtictví v pojetí Aloise Jiráska

Jiráskovo pojetí šlechticů a šlechtictví ve výše analyzovaných dílech úzce souvisí s dobovým kulturně-historickým diskursem. Je patrné, že ranou fází Jiráskovy prozaické tvorby doposud silně ovlivňovala walterscottovská tradice ztvárnění historického románu. Tato tendence se projevovala ve výběru romantických motivů a obsáhlosti dějové složky.

V povídce *Skaláci* a v románu *Na dvoře vévodském* spisovatel uplatňuje romantické motivy lásky, zrady a pomsty. Součástí těchto milostných vztahů se stávají i postavy z vyšších společenských kruhů. V románu *Na dvoře vévodském* se objevuje dokonce několik milostných zápletek. Lásku prožívá vévodkyně i její dcera, zároveň ke stejnému muži. Obě jsou také záhy podvedeny, protože podlehly kouzlu podvodníka. Přáno je pouze vztahu Hlasivce a Elišky, kteří pro vzájemnou náklonnost překonávají mnohé překážky. Z romantických motivů je v próze navíc uplatněn motiv nepoznaných příbuzenských vztahů. Vrchní Vrána netuší, že nenáviděný vévodův sekretář je ve skutečnosti jeho syn a „podivín“ Kochan je v závěru odhalen jako dávný milenc Hlasivcovy matky.

Próza *Poklad* pak tvoří pandán k románu *Na dvoře vévodském*. Přestože se jedná o pozdější Jiráskovo dílo, také zde se objevují romantické motivy. Nadále jsou dominantní milostné vztahy, jež jsou hlavními nositeli děje. Oproti vévodovi Kuronskému je však hrabě Chamaré, slovy Zdeňka Nejedlého, osvícencem „ve zcela neplodné, jalové podobě“⁷⁸. Stylizované zápletky v těchto prózách do značné míry zastihují jejich dějinné jádro. Historické motivy se proto stávají pouze jakousi kulisou k spleťtým příběhům.

V románech *Psohlavci* a *Skály* se Jirásek již pokouší překonat nepravděpodobnou stylizaci děje a dospět k reálnému obrazu minulosti. Ačkoliv se spisovatel v těchto prózách pokusil oprostit od „šablony“ romantického romanopisectví, ne zcela se mu to povedlo. V *Psohlavcích* se setkáváme s motivem „Božího soudu“, na nějž vyzve Kozina nenáviděného Lomikara (Lammingera) a který se skutečně do roka a do dne vyplní, ve *Skálách* je to motiv inkognita, které využívá „černý doktor“ Voborský.

⁷⁸ NEJEDLÝ, Z. *Poklad. Historický obraz z osmnáctého století – doslov*, s. 207.

Přesto je zde patrný příklon k realistickým postupům. Realistická metoda se projevuje v detailnější charakteristice postav a plastičtější znázornění dějinných událostí. Manželé Křinečtí v románu *Skály* jako by symbolizovali utrpení české šlechty v době pobělohorské. Psohlavci a Skalami tak vrcholí Jiráskovo dosavadní úsilí o propojení uměleckých a historických aspektů.

Nyní Jirásek opouští dosavadní orientaci na 18. a 19. století a volí pro svá díla náměty ze starších dějin. Zároveň dochází k přesvědčení, že „*má-li historický román hovořit živým způsobem k současníkům, musí mít svůj aktualizační prvek...*“⁷⁹ Onen „aktualizační prvek“ našel spisovatel v době husitské. V rovině ideologické se potom inspiroval pojetím husitství v díle zemského historiografa Františka Palackého.

Úvodní trilogie *Mezi proudy* zachycuje počátky husitského hnutí. Výjimečné je dílo v tom, že psychologická kresba postav je již záměrně podřízena snaze vytvořit celistvý obraz epochy. Postavy jsou však doposud stylizovány podle konvenčních typů *biedermeierské* novelistiky (veselý taškář Martin Tkanička či Jíra z Roztok; lakomec kanovník Puchník, étericky nevinný mladík panic ze Sovojevic atd.).⁸⁰

Kladná dějinná úloha je připisována tzv. nižší šlechtě. V okruhu krále Václava IV. jsou tito urození páni nazýváni „milci“. Do skupiny nižších šlechticů patří také mladý Jan Žižka z Trocnova, rovněž hájící královy zájmy. Proti nim stojí „vyšší šlechta“, v čele s Jindřichem z Rožmberka, usilující o politickou moc na úkor moci panovníka. Z tohoto hlediska jsou postavy šlechticů charakterizovány nepřímo v ději. „Nižší“ šlechtici se vyznačují udatností, spolehlivostí a hlavně věrností králi, naopak „vyšší“ šlechtice spisovatel spojuje s proradností, nespolehlivostí a chamtivostí.

Aktualizační prvek se také projevil v Jiráskově vrcholném díle *Temno*. Látku k fabuli románu mu poskytly *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského* Antonína Rezka a *Reformace katolická* Tomáše Václava Bílka.⁸¹ Ve snaze vykreslit pravdivý obraz doby zde Jirásek pečlivě postupuje podle skutečných historických událostí, ke kterým našel dostatek pramenného materiálu. Vytváří tak obraz doby pobělohorské,

⁷⁹ *Dějiny literatury III*, s. 445.

⁸⁰ HAMAN, A. *Dějiny vyprávění*, s. 207-208.

⁸¹ k tomu více KLEINŠCHNITZOVÁ, F. *Prameny „Temna“*, in: *Alois Jirásek. Sborník studií a vzpomínek na počest jeho sedmdesátých narozenin*, s. 159-171.

charakteristické náboženskou netolerancí. Husitská tradice je zapomenuta, téměř celá společnost se hlásí ke katolictví.

Jirásek v románu zobrazil tři typy vrchnosti. Antonín Josef Mladota ze Solopisk s manželkou představují typ odcizeného panstva nezajímajícího se o své poddané na venkově. Jsou „pevnými“ katolíky, kteří se „štítí“ všeho evangelického (dokládá to jejich jednání s Machovcovými dětmi). Regent panství Skalka Karel Henrych Lhotský ze Ptení společně se slečnou Polexinou Lidmilou Mladotovou znázorňují prototyp zchudlé „české“ šlechty a oblíbené vrchnosti. I oni jsou pravověrnými katolíky, avšak projevuje se u nich soucit k Helence a Tomášovi. Charakteristika Františka Antonína Šporka jako osvíceného feudála, šířícího jezuity zakázané knihy mezi poddanými, pak vychází z Vlčkových dějin⁸².

Při detailnější analýze Jiráskových hrdinů jsme si mohli povšimnout skutečnosti, že téměř každá postava má v díle jakýsi „konfrontační obraz“ v jiné postavě, jí typologicky blízké. Na základě porovnání obou postav pak vzniká výsledná charakteristika konkrétního hrdiny. Tato skutečnost se vztahuje i k postavám šlechticů a šlechticů.

Jiráskovi hrdinové do značné míry podléhají typizaci. Podle Karla Krejčího typem v literatuře rozumíme obvykle postavu, „*která celým svým charakterem nebo některým svým význačným rysem v nás asociativně vyžaduje představu celé skupiny osob, zdůrazňujíc v sobě právě ty vlastnosti, které tuto skupinu odlišují od skupin jiných, a tím z ní vlastně tvoří zvláštní sociální jednotku.*“⁸³

V zobrazení postav dochází k jisté schematičnosti. Podle kritéria vztahu k poddaným převládají u aristokratů typy nelítostného feudála (kníže Piccolomini, Maxmilián Lamming), pasivního feudála (hrabě Chamaré, J. A. Křinecký a A. J. Mladota), osvíceného feudála (vévoda Kuronský, hrabě Špork) a starostlivého feudála reprezentovaného panem Lhotským ze Ptení.

⁸² tamtéž, s. 164.

⁸³ KREJČÍ, K. *Sociologie literatury*, s. 140.

Postavy šlechticů jsou mnohem rozmanitější. Můžeme se setkat s aristokratkou zhýčkanou (slečna Strewitz), nevěrnou (vévodkyně Anna Karolina Dorota), naivní (princezna Johana), statečnou (Renata Těminová z Těmic), ustrašenou (Kateřina Lamingerová), pečující o poddané (Polexina Lidmila Mladotovna), pečující manželkou a matkou (Beata Křinecká) i odcizenou vrchností (Barbora Františka z Goltze). Charakteristice žen přesto Jirásek nevěnuje tolik pozornosti jako znázornění postav mužů. Šlechtičny spisovatel zmiňuje spíše jako doplněk mužského světa.

V porovnání postav šlechticů „versus“ šlechticů se rozhodujícím faktorem stává aristokratův vztah k poddaným, vlasti a národu. Kladným hrdinou / hrdinkou je proto také Ctibor ze Sovojevic, Jan Žižka, skupina králových „milců“, pan Lhotský, Renata Těminová a Polexina Lidmila Mladotovna.

5 VÝZNAM TEMATIKY ŠLECHTICE A ŠLECHTICTVÍ

V PRÓZÁCH ALOISE JIRÁSKA A ZIKMUNDA WINTRA

V pojetí Paula Ricoeura rovina „mimesis I“ (předporozumění) zahrnuje celý soubor předpokladů, které nám umožňují poznávat svět. Můžeme se tedy domnívat, že ve vztahu k formování historické krásné literatury zahrnuje ono předporozumění i představy autora o dějinných událostech. Tyto poznatky mohl spisovatel získat např. předchozím studiem či četbou historiografického díla.

Jirásek i Winter byli do značné míry ovlivněni historickým studiem. Na Zikmunda Wintra měl největší vliv jeho učitel Václav Vladivoj Tomek, což se projevilo při analýze spisovatelových beletristických děl v rovině metodologické, v důrazu na práci s historickými prameny, a ideologické, v novém náhledu na stereotypy týkající se bitvy na Bílé hoře.

Alois Jirásek byl naopak výrazně ovlivněn dílem Františka Palackého. Z jeho *Dějin národu českého v Čechách i v Moravě* čerpá náměty pro své příběhy i přebírá koncepci pojetí historie.⁸⁴ Palackého dílo však částečně simplifikuje a zpřístupňuje tak širšímu okruhu čtenářů. Patrné je to například ve sporu římského katolicismu a protestantství⁸⁵. Na postavě arcibiskupa Jana z Jenštejna (Mezi proudy) Jirásek dokládá zkaženost katolické církve, naopak postavy manželů Křineckých (Skály), kteří jsou protestantského vyznání, reprezentují ideál „milované domácí šlechty“.

Klíčová rovina mimesis II. je, podle Ricoeura, vyhraněna „aktu tvorby“, kde dochází ke konfiguraci času a narativu. Jedná se o sféru fikce, která „na rozdíl od historického vyprávění neusiluje o to, být pravdivým vyprávěním.“⁸⁶ Spisovatelé prózy s prvky realismu ovšem usilovali o reálný základ svých děl. V míře fiktivnosti se jejich díla také odlišují.

⁸⁴ vrchol českých dějin v době husitské, nacionální polaritu mezi Čechy a Němci, s tím související zápas feudalismu a demokratismu

⁸⁵ k tomu více ČINÁTL, K. *Dějiny vyprávění*, s. 211.

⁸⁶ RICOEUR, P. *Čas a vyprávění*, s. 12.

Při znázornění fiktivního světa na úrovni mimesis II, v rovině historiografické rekonstrukce, oba autoři již důsledně pracují s dochovanými prameny. Liší se však mírou jejich využití. U Wintra převládá historická dokumentace nad beletristickou fikcionalizací. Spisovatel byl archiváliemi poněkud svazován. Neustále hledal rovnováhu mezi prací historika a tvorbou literáta. To je patrné na postavě panny Mandelíny z Hradce, která je konstruována pouze na základě osobních věcí šlechtičny, zaznamenaných v inventáři archivu jindřichohradeckého zámku, a korespondence.

Wintrovým záměrem nebylo vyličit lidské osudy na pozadí doby, ve které žili předlohy jeho postav, ale usiloval o přesnou rekonstrukci historických událostí na pozadí lidských osudů. Dokládá to spisovatelova rozsáhlejší próza Mistr Kampanus. Hlavní hrdina je výrazně ovlivňován významnými historickými okamžiky. Podobně je tomu i u postav z řad šlechticů, ať už protestantů, nebo katolíků. Na rozdíl od mistra Kampana psychologie jejich postav není detailněji znázorněna.

Oproti hrdinům Z. Wintra jsou Jiráskovy postavy mnohem plastičtější. Jirásek se detailně věnuje vnějšímu popisu postav, který mnohdy úzce souvisí s jejich vnitřní charakteristikou (viz Maxmilián Lamminger - Psohlavci), dále své hrdiny vykresluje jednáním v ději. Přesto jeho postavy podléhají typizaci, což je patrné z výše provedené analýzy postav šlechticů. Typizace a jistá schematičnost, charakteristická především pro ranou fázi Jiráskovy tvorby, pak souvisí s nedostatečným psychologickým prokreslením postav.

Vždy záleží na tom, v jaké době dílo vznikalo a kolik prostoru autor konkrétní postavě v próze věnoval. Např. v románu Na dvoře vévodském, z období rané Jiráskovy tvorby, jsou charakteristice postav šlechticů a šlechticů věnovány celé kapitoly (viz kap. Vévodkyně). Oproti Wintrovi Jirásek dokázal využít i „nedostatek“ pramenného materiálu, což mu umožňovalo formovat postavy podle vlastní imaginace. Volné místo v historickém dokumentu dokázal rozvést celou dějinnou epizodou⁸⁷.

⁸⁷ o rodině myslivce Machovce (Temno) existuje pouze zmínka, že „pro víru odešli z vlasti“; viz KLEINSCHNITZOVÁ, F. Prameny „Temna“, in: *Alois Jirásek. Sborník studií a vzpomínek na počest jeho sedmdesátých narozenin*, s. 162.

Jádrem „mimesis III“ je „akt četby“, který realizuje čtenář tím, že myšlenkově rekonstruuje děj a čas vyprávění a doplňuje si nedourčenosti v textu.⁸⁸ V této rovině (recepce) se utváří čtenářova představa o literárním díle, literárních postavách. Můžeme tedy předpokládat, že čtenář děje a postavy při četbě zároveň dotváří. V Jiráskových prózách však na příběhu přímo participuje. Kamil Činátl upozorňuje na národně-kolektivní „my“, jež je v Jiráskových románech implicitně skryto.⁸⁹ I „nás“ se potom týkají veškeré události obsažené v díle, např. bitva na Bílé hoře.

Na základě výše analyzovaných děl Aloise Jiráska a Zikmunda Wintra je patrné, že historická próza s prvky realismu se do značné míry podílela na formování obrazu šlechtice a šlechticů v očích čtenářů. Zvláště díky Jiráskovu románu *Temno* nadále přetrvává v povědomí, nejen jeho čtenářů, tzv. mýtus Bílé hory (a doby pobělohorské), o kterém byla zmínka v úvodu diplomové práce.

S odkazem na dobově podmíněnou účelovost literární produkce, spojenou s úlohou umělce jakožto „tribuna lidu“⁹⁰, musíme brát v úvahu, že A. Jirásek i Z. Winter patřili mezi spisovatele, kteří měli čtenáře svým dílem vzdělávat i vychovávat. Tato „zodpovědnost“ je však svým způsobem svazovala. Jejich literární postavy měly zdůrazňovat etické hodnoty a osobnostní kvality, jež byly žádoucí a rozhodující pro utváření národního sebevědomí.

⁸⁸ SLÁDEK, O. *Tři typy mimesis*, s. 20.

⁸⁹ ČINÁTL, K. *Dějiny vyprávění*, s. 209.

⁹⁰ JIRÁK, V. *Portréty a studie*, s. 207.

6 PRAMENY A LITERATURA

6.1 Prameny

- 1) JIRÁSEK, Alois. *Mezi proudy. Tři historické obrazy. Díl Třetí. Do tří hlasů*. 5. vyd., v nakl. Brázda 1. vyd. Praha: Brázda, 1951.
- 2) JIRÁSEK, Alois. *Mezi proudy. Tři historické obrazy. První a druhý. Dvojí dvůr, Syn Ohnivcův*. 2. vyd. v nakl. Brázda. Praha: Brázda, 1951.
- 3) JIRÁSEK, Alois. *Na dvoře vévodském*. 2. vyd. v Odeonu. Praha: Odeon, 1973.
- 4) JIRÁSEK, Alois. *Poklad. Historický obraz z osmnáctého století*. 3. vyd. v Odeonu. Praha: Odeon, 1978.
- 5) JIRÁSEK, Alois. *Psohlavci. Historický obraz*. 3. vyd. Praha: SPN, 1961.
- 6) JIRÁSEK, Alois. *Skaláci. Historický obraz z druhé poloviny XVIII. století*. Praha: Melantrich, 1950.
- 7) JIRÁSEK, Alois. *Skály. Několik výjevů z dějin samoty*. Praha: Melantrich, 1969.
- 8) JIRÁSEK, Alois. *Temno. Historický obraz*. 2. vyd. Praha: SNKL, 1953.
- 9) PALACKÝ, František. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* [faksimile vydání z roku 1907]. Vyd. v Erice 1. Praha: Erika, 1998. ISBN 80-7190-552-6.
- 10) WINTER, Zikmund. *Mistr Kampanus*. 25. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1974.
- 11) WINTER, Zikmund. *Panna Mandelína z Hradce*. In: *Z dávných dob (Výbor z díla)*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1956.

6.2 Literatura

- 1) BROŽOVÁ, Věra, ed. *Zikmund Winter mezi historií a uměním: Materiály z mezioborové vědecké konference pořádané Ústavem pro českou literaturu AVČR, Muzejním spolkem královského města Rakovníka a Okresním muzeem Rakovník. Rakovník 12. – 14. prosince 1996*. 1. vyd. Rakovník: Okresní muzeum Rakovník, 1997. ISBN 80-85081-16-4.
- 2) ČINÁTL, Kamil. *Dějiny a vyprávění. Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2011. ISBN 978-80-257-0390-8.
- 3) ČORNEJOVÁ, Ivana. *Zapalte kacířské bludy. Dějiny a současnost* [online]. 2008, č. 11 [vid. 7. 9. 2013]. Dostupné z: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2008/11/zapalte-kacirske-bludy/>.
- 4) *Dějiny české literatury III. Literatura 2. poloviny 19. století*. 1. vyd. Praha: ČSAV, 1961.
- 5) HALADA, Jan, DOUBEK, František. *Lexikon české šlechty: Erby, fakta, osobnosti, sídla a zajímavosti*. 3. 1. vyd. Praha: Akropolis, 1994. ISBN 80-85770-12-1.
- 6) HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. V Plzni: Západočeská univerzita, 1999. ISBN 80-7082-548-0.
- 7) HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně. Česká literatura devatenáctého století*. Praha: Arsci, 2010. ISBN 978-80-7420-011-3.
- 8) HRBATA, Zdeněk, PROCHÁZKA, Martin, eds. *Český romantismus v evropském kontextu*. Pardubice: Mlejnek, 1993.
- 9) HROCH, Miroslav. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0809-6.

- 10) HÝSEK, Miloslav, ed. *Alois Jirásek. Sborník studií a vzpomínek na počest jeho sedmdesátých narozenin*. Praha: J. Otto, 1921. 510 s.
- 11) JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. 1. vyd. Praha: Melantrich, 1987.
- 12) JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí: O české próze minulého věku*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1985.
- 13) JANÁČKOVÁ, Pavla. Deníky Marie Jany hraběnky Harbuval von Chamaré (1722-1792) [online]. In: *Theatrum historiae*. 2009, č. 5. [vid 5. 9. 2013]. Dostupné z: http://dspace.upce.cz/bitstream/10195/38278/1/JanackovaP_DenikyMarie_2010.pdf
- 14) JANÍČKOVÁ, Michaela. *Ironie v povídkovo-novelistickém díle Zikmunda Wintra* [online]. Bakalářská práce. Masarykova univerzita. Brno, 2008. [vid. 27. 10. 2013] Dostupné z: http://is.muni.cz/th/181119/ff_b/Ironie_v_povidkovo-novelistickem_dile_Zikmunda_Wintra.txt
- 15) JEDLIČKA, Josef, NEPRAŠ, Karel. *České typy aneb Poptávka po našem hrdinovi*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1992. ISBN 80-900609-8-6.
- 16) JEDLIČKOVÁ, Alice – SLÁDEK, Ondřej, eds. *Vyprávění v kontextu*. 1. vyd. Praha: Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, 2008. 267 s. ISBN 978-80-85778-60-1.
- 17) JIRÁT, Vojtěch. *Portréty a studie*. 1. vyd. Praha: Odeon, 1978.
- 18) KOŘALKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815 – 1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v Českých zemích*. 1. vyd. Praha: Argo, 1996. ISBN 80-7203-022-1.
- 19) KREJČÍ, Karel. *Sociologie literatury*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2001. ISBN 80-210-2759-2

- 20) LEHÁR, Jan - STICH Alexandr - JANÁČKOVÁ Jaroslava, HOLÝ Jiří.
Česká literatura od počátků k dnešku. 2., dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. ISBN 978-80-7106-963-8.
- 21) MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. 2., rozš. vyd., 1. vyd. v nakl. H&H. Jinočany: H&H, 1995. ISBN 80-85787-74
- 22) NOVOTNÝ, Robert. Ráj milců? Nižší šlechta na dvoře Václava IV. In: *Dvory a rezidence ve středověku. 2. Skladba a kultura dvorské společnosti*. Praha: Historický ústav, 2008 s. 215 – 229. ISBN 978-80-7286-134-7.
- 23) PEKAŘ, Josef. *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*. 3. vyd. Praha: Vesmír, 1923.
- 24) RAK, Jiří. *Bývali Čechové...: České historické mýty a stereotypy*. 1. vyd. Jinočany: H & H Jinočany, 1994. ISBN 80-85787-73-3.
- 25) RICOEUR, Paul. *Čas a vyprávění. 1. Zápletka a historické vyprávění*. 1. VYD. Praha: Oikoymenh, 2000. ISBN 80-7298-017-3.
- 26) SLABÁKOVÁ, Radmila. *Mýtus šlechty u nás a v nás: paměť a šlechta dvacátého století*. 1. vyd. Praha: NLN, 2012. ISBN 978-80-7422-223-8.
- 27) SLÁDEK, Ondřej. Tři typy mimesis [online]. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. V, Řada literárněvědná bohemistická*. 2007, roč. 56, č. 10. [vid 7. 6. 2014]. Dostupné z:
http://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/104851/V_BohemicaLitteraria_10-2007-1_4.pdf .
- 28) VODIČKA, Felix. *Počátky krásné prózy novočeské. Příspěvek k literárním dějinám doby Jungmannovy*. 1. vyd. Jinočany: H & H Jinočany, 1994.